

ՄԻՐԱՆՈՒՇ ՖԱՀՐԱԴՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Կ. ՊՈԼՍԻ XIX ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐԻ ԿՆԻՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր՝ Պատրիարքական պաշտոնական և այլ կնիքներ, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարան, պատրիարքական դիվանատուն, Ազգային սահմանագրություն, Աստվածամոր՝ Օղիգիտրիա, Խանդավա-տանք պատկերատիպեր, արձանագրությունների վերծանում:

Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմությանն առնչվող արխիվային վավերա-գրերում արտահայտված հարուստ կնքագիտական նյութի ուսումնասիրու-թյունը, որը ձեռնարկել ենք մեր նախորդ հրապարակումներում¹, շարունակում ենք սույն հոդվածում՝ առանձին տիպաբանական դասակարգմամբ ներկայաց-նելով Կ. Պոլսի XIX դարի պատրիարքական կնիքները², դրանց կիրառման տա-րաբնույթ գրաւորումներն իրավական և կանոնական հարցերում, կնիքով ար-տահայտվող հայոց պատրիարքներին շնորհված իրավասությունների շրջանա-կը՝ միաժամանակ մեկնաբանելով արձանագրություններն ու արժեւորելով գե-ղագիտական արտահայտչամիջոցները:

Դիտարկելով վավերագրերի և կնիքների կապի բնույթը՝ հետաքրքրական է նշել, որ մինչև 1726 թ. փետրվարի 27-ը՝ պատրիարք Հովհաննես Թ՝ Կոլոտ Բա-ղիշեցու (1715-1741) նախաձեռնությամբ Կ. Պոլսում հայոց նոր հայրապետ Կա-րապետ Բ Ուլենցու (1726-1729) օծումը, հայոց կաթողիկոսներն օսմանցի տի-րակալներին կնքված խնդրագրեր էին ներկայացնում առանց միջնորդության: Սակայն Հովհաննես Բաղիշեցին, շրջանցելով այս վաղեմի սովորությունը, Կա-րապետ Ուլենցու ընտրության մասին իր անունից է տեղեկացնում Բարձրագույն

¹ Ս. Ֆահրադյան, «Կաթողիկոսական կնիքներն արխիվային վավերագրերում», ՊԲՀ, № 1, 2019, էջ 144-162: Ս. Ֆահրադյան «Կնքված հանրագրերի նշանակությունը ԺԷ-ԺԹ. դարերի հայ հասարակական կյանքում», *Էջմիածին*, 2018, Ժ, էջ 125-142:

² Համապատասխան կնիքադրոշմներ չգտնելու պատճառով՝ նյութի ուսումնասիրության շրջա-նակից դուրս են մնացել Աստվածատուր Բ Կոստանդնուպոլսեցի (1841-1844), տեղապան Ստեփանոս Մաղաֆյան (1861-1863) Իգնատիոս Գազմանյան (1869), Մկրտիչ Վանեցի Խրիմյան (1869-1873), Մատթեոս Գ Իզմիրլյան (1894-1896, 1908-1909) պատրիարքների կնիքները:

դռանը՝ ստանալով սուլթանի՝ «ըստ արգալի Յովհաննէս Փաթրիկին ետուք զհրաման»³ հաստատումը: Հետապու սուլթաններից հայոց կաթողիկոսներին ուղղված արքունական թղթերն ու հրովարտականները տրվում էին Կ. Պոլսի հայ պատրիարքներից՝ սուլթանական դիվանին ուղղված կնքված միջնորդագրերի համաձայն:

Սրան զուգահեռ Բարձրագույն դռան և Կ. Պոլսի հայոց նվիրապետների հարաբերությունները կարգավորվում էին կրոնական, քաղաքական իրավասություններն ու պետությունից տրված առանձնաշնորհումներն արտահայտող արտոնագրերով («Բերաթ»⁴, «պէրաթ» կամ ինչպես վավերագրերում հաճախ կարելի է հանդիպել՝ «իրատէ»⁵) որոնց նախաբանում սովորաբար գրվում էր. «Մեծահամբավ փառավոր կնիքը, արքունական Բարձրագույն հրամանը հետևյալն է»⁶, իսկ ավարտին՝ «Այսպես իմանան ու իմ փառավոր կնիքին վստահություն ընծայեն»⁷ տողերով: Բերաթները կազմելիս նկատի էին առնում պատրիարքի իրավունքներն ու պարտավորությունները պետության նկատմամբ, Ամենայն հայոց կաթողիկոսության կամ ընդհանրապես հայ եկեղեցու հոգևոր կառավարության և ժողովրդի հանդեպ⁸:

Ինչ վերաբերում է Կ. Պոլսի հայ բարձրաստիճան հոգևորականների իրավասություններին, ապա ողջ XIX դարում պատրիարքների հաճախակի տեղակալությունները, որոնք արտահայտվում էին նրանց իրավունքների և պարտականությունների փոփոխվող առանձնաշնորհումներով, պայմանավորված էին ինչպես պոլսահայ համայնքի կրոնակեղեցական, քաղաքացիական, վարչական, մշակութային կյանքի վերաձևումներով ու զարգացումներով, այնպես էլ

³ Սիմեոն կաթողիկոս Երեանցի, Ջամբո, Գիրք, որ կոչի չիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնափց որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, 1873, գլ. ԻԲ, էջ 235:

⁴ Բերաթ՝ իրավաթուղթ, պարզևագիր, արտոնագիր, սուլթանի կողմից շնորհված աստիճանների, շխանդանների և արտոնությունների մասին փաղիշահական ֆերման. տե՛ս քաղզմ. բնագրից՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Գ. Հ. Սանթրուշյան, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հ. 7: Թուրքական աղբյուրներ, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 228 (այսուհետև՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Գ. Հ. Սանթրուշյան):

⁵ Իրատե = իրաթե (թրք.՝ irade)՝ հրաման, տե՛ս Զևի Կարապետեան, Մէծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 78: Բառի կիրառությունը տե՛ս ՄՄ, Մաթթեոս Իզմիրլյան կաթողիկոսի ֆոնդ. թղթ.10, վավ.146:

⁶ Ա. Պերպեյան, Պատմություն հայոց, Բ հրատ., Էյմիածին, 2009, էջ 550 (այսուհետև՝ Ա. Պերպեյան):

⁷ Նույն տեղում, էջ 555:

⁸ Ա. Ալպոյանեան, «Ազգային սահմանադրությունը ու իր ծագումը եւ կիրառութիւնը», Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց 1910, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 125 (այսուհետև՝ Ա. Ալպոյանեան):

Օսմանյան կայսրությունում 1839 թվականից ազդարարված և մինչ XIX դարի 70-ական թթ. սկիզբը շարունակվող թանգիմաթյան⁹ բարեփոխումներով:

Այդուհանդերձ հստակ է, որ նախքան 1860 թ. և հաջորդող վերաքննյալ սահմանադրությունները, հայոց պատրիարքներն ունեին ընդարձակ կրոնական և զգալի աշխարհական իրավունքներ, որոնց գործադրմամբ համակարգում էին պատրիարքության ենթակա շրջաններում թեմակալ առաջնորդների նշանակումն ու պաշտոնանկությունը, արտոնում պսակի արարողությունը, վերահսկում ամուսնալուծության հարցը, դատում, պատժում, նույնիսկ աքսորում էին բոլոր այն հոգևորական և աշխարհական հայերին, որոնք անհնազանդ էին գտնվում կրոնական ավանդությունների դեմ, վատնում էին եկեղեցու հարստությունը, հրաժարվում հարկատվությունից¹⁰: Այս գործընթացը կազմակերպվում էր տարաբնույթ փաստաթղթերի՝ նամակների, օրհնության գրերի, հրամանագրերի, կոնդակների և այլ պաշտոնագրերի միջոցով ու դրանք վավերացնող նույնքան տարբեր կնիքներով: Կնիքի կարևոր գործառույթներից մեկն այն հաստատող տեքստի վավերության վկայությունն էր¹¹, իսկ այդ օրինականությունն արտահայտվում էր կնքատիրոջ ինքնության, զբաղեցրած պաշտոնի և դիրքի հիշատակությամբ:

Այսպես, հետաքրքրական է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Չամաշքերձյան Բաբերդցու (1800-1801) 1801 թ. ապրիլի 11-ին Կարինի հայ հասարակությանն ուղղված օրհնության գիրը, որով հայտնում է, թե Սբ. Կարապետի վանահայր Հակոբ վարդապետի մասին հարուցված տարածայնությունը քննելով պարզել է, որ դա զուտ զրպարտություն է, ուստի հորդորում է թե ու թիկունք լինել նրան¹²: Փաստաթղթի վերին կենտրոնում տեսնում ենք «Է. Ք(ՐԻՍ-

Նկ. 1.
Կնիքի չափ՝ 3×3 սմ

⁹ Թանգիմաթ՝ բառացի նշանակում է կազմակերպում, կարգավորում, բարենորոգում: Այսպես կոչվեց բարենորոգման այն ծագիրը, որը հրապարակվեց 1839 թ. սուլթան Աբդուլ Մեջիդի հատուկ հրովարտակով և պատմության մեջ հայտնի է «Վյուլհանեի կայսերական հրովարտակ» անունով: Տե՛ս Ա. Խ. Սաֆրասյան, Գ. Հ. Սանթուրջյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 227:

¹⁰ Հ. Ճ. Սիրունի, «Պոլիս եւ իր դերը», *էջմիածին*, 1963, ե, էջ 15: Վարդան Աշչյան, «Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարհաբանը XVIII դարավերջին և XIX դարի առաջին կեսին», *էջմիածին*, 1998, Բ-Գ, էջ 201:

¹¹ С. В. Белецкий, *Древнерусская печать как текст*, Санкт-Петербург, 2015, с. 127:

¹² ՄՄ, Կարապետ Բագրատունի արքեպիսկոպոսի ֆոնդ, թղթ. 163 ա, վավ. 1:

ՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) ՅՕՀԱՆՆԷՍ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(Ե)Տ ՊԱՏՐԻԱՐԳ ԿՈՍՏ(Ա)ՆԴ(ՆՈՒՊՈՒՍՈՅ) ՌՄԽԹ (1800)», միջնամասում՝ «Յ(ԻՍՈՒՍ) Ք(ՐԻՍՏՈՍ)» արձանագրության¹³ պատրիարքական կնիքը¹⁴ (տե՛ս նկ. 1):

Հաջորդ վավերագիրը, որ ներկայացնում է արքեպիսկոպոսի կոնդակը՝ հասցեագրված Մահալիճա, Գերմաստա, էտենճիկու, էյնեու և այլ վայրերի հայ բնակչությանը, վերջին մասից կտրված է, որի հետևանքով փաստագրի թվագրումն ու այն Հովհաննես Բաբերդցու պատրիարքության երկրորդ շրջանին (1802-1813) վերագրելը հնարավոր է դառնում բացառապես կնիքի եզրային շրջագծով դաջված «Է. Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ(ԱԾ)ՆԻ Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) ՅՕՀԱՆՆԷՍ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(Ե)Տ Պ(Ա)ՏՆ(ԻԱ)ՐԳ ԿՈՍՏ(ԱՆ)ԴՆ(ՈՒ)ՊՈՒՍ(ՈՅ) ՌՄԾԱ (1802)» արձանագրության ընթերցմամբ¹⁵ (տե՛ս նկ. 2):

Նկ. 2.
Կնիքի չափ՝ 4×4 սմ

Երրորդ վավերագիրը¹⁶, որով 1812 թ. ապրիլի 4-ին Հովհաննես պատրիարքը հորդորում է Կարինի առաջնորդ Կարապետ վարդապետին ուղարկել հինգ տարվա մուխաթա¹⁷ հարկը, հաստատված է պատրիարքական փոքր կնիքով, որի

¹³ Ներկայացված արձանագրությունների ընթերցման և վերծանման համար օգտագործել ենք հետևյալ պայմանական նշանները.

/- նշվում է տողի սկիզբը,

///- անկախ նիշերի բանակից, նշվում է արձանագրության վնասված մասը,

[]- նշվում են կազմողի վերականգնումները,

()- բացվում են հապավումները,

Ուղղագրական սահմանված կանոններից շեղումները տրված են թեքությամբ,

Կապգրություններն ու կցագրություններն ընդգծված են:

¹⁴ Հովհաննես Բաբերդցու նույն կնիքը՝ բացառապես տարեթվի՝ «ՌՄԾԱ (1802)» արձանագրային փոփոխությամբ, որով հաստատվել է պատրիարքի «մուխաթայի նամակ»-ը, տե՛ս Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին IV, № 70 (այսուհետև՝ ԳԱԹ):

¹⁵ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվանի ֆոնդ, թղթ. 257, վավ. 172 (այսուհետև՝ ԿԴ):

¹⁶ ՄՄ, Կարապետ Բագրատունի արքեպիսկոպոսի ֆոնդ, թղթ. 163 ա, վավ. 12ա:

¹⁷ Մուխաթա, մուկաթաթ (թրք. mukataa)՝ նախկին վակֆային հողերից, այգու և պարտեզի վերածվածներից, իբրև տասանորդ, միանվագ ստացված վարձը. տե՛ս Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 1: Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա., Երևան, 1961, էջ 369:

կապգիր արձանագրությունը հիշատակում է. «302ԱՆՆԷԱ ՊԱՏՐԻԱՐԺ /ՌՄԾԱ (1802)» (տե՛ս նկ. 3):

Պահպանված արտատպությունների քանակն ընդգծում է կնիքի էական նշանակությունը Կ. Պոլսի պատրիարքական դիվանատան և նրա առաջնորդների փաստաթղթաշրջանառության գործում:

Վավերագրի բնույթով պայմանավորված՝ գործածվող կնիքը փոփոխվում է, թեև երբեմն գործ ունենք խառնաշփոթ ավանդույթի հետ, երբ նկատելի դարձած ընդհանրությունները հակադրվում են կնիքի անկանոն գործածությանը:

Նկ. 3.
Կնիքի չափ՝ 1.7×1.5 սմ

Այդուհանդերձ, վավերագրի և կնիքի մեկտեղումը ներգործում է հասարակական մտքի վրա՝ որպես փաստագրի իրավական ուժի և իսկություն հաստատման կարևոր միջոցի, որի կիրառումը կարելի է դիտարկել մի քանի կողմերով. նախ, երբ կնիքը օգտագործվում է անձնական ստորագրության հետ մեկտեղ՝ փաստաթղթի իրավական ուժի հաստատման համար, ընդ որում այստեղ կնիքի դերը երկրորդային է: Կնիքը հանդիսանում է փաստաթղթի իրավական ուժի միակ, բայց և նրա իսկության ձևական ապացույցը (կեղծ կնիք), և վերջապես կնիքը հանդիսանում է փաստաթղթի իրավական ուժի միակ նշանը, սակայն նրան զուգահեռ, որպես իսկության խորհրդանիշ, կարևորվում է հենց այդ փաստաթղթի ձևը¹⁸: Մասնավորապես, նշանակալից կոնդակների պարագայում կնիքը պաշտոնագրին վերագրվող հիմնական հատկանիշներից է՝ կոնդակի վերին կենտրոնական մասում գրվող մեծ «է»-ին, կոնդակի բովանդակությանը նախորդող «ՊԱՏՐԻԱՐԺ» բառին զուգահեռ փաստաթղթի վերին կենտրոնում տեղ է գտնում պատրիարքական մեծ կնիքը¹⁹: Սովորաբար կոնդակները չէին ստորագրում և ճակատի ճաճանչավոր մեծ դրոշմը, կոնդակի ձևն ինքնին բավական էին համարվում պաշտոնագրի վավերականությունը հաստատելու համար²⁰: Հիշյալ Հովհաննես պատրիարքի և, ինչպես հետագայում կտեսնենք, շատերի դեպքում նույնպես՝ կոնդակները կնքված են միատեսակ մեծ կնիքով:

¹⁸ Brigitte Miriam Bedos-Rezak, “In Search of a Semiotic Paradigm. The matter of Sealing in Medieval Thought and Praxis 1050-1400”, *Good Impressions. Image and Authority in Medieval Seals*, ed. John Cherry, James Robinson, London, 2008, pp. 1-5.

¹⁹ Վ. Դևրիկյան, Սուրբ Էջմիածինը արվեստում, Երևան, 2015, էջ 166:

²⁰ Բաբգեն Ա Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի տաճն Կիլիկիայ, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441- էն մինչև մեր օրերը), Անթիլիաս-Լիբանան, 1939, էջ 1373 (այսուհետև՝ Բաբգեն Ա Աթոռակից կաթողիկոս):

Հովհաննես Բաբերդյու առաջին և երկրորդ ավթուակալությունների միջև, 1801 թ. հոկտեմբերի 29-ին Հովհաննես պատրիարքին նվզողիա քսորելուց հետո, սկսվում են նոր պատրիարքի փնտրտուքները: «Եւ յետ բազմաց ժողովոց գումարեցան վերջապէս եւ 'ի միում աւուր 'ի Պապալը կոչեցեալ փռան հացա-գործի 'ի շուկայն, եւ անդ առաջարկեալ զքանի ինչ եպիսկոպոսունս, յետ բա-զում հարցաքննութեանց ջատագովութեամբ եղբօր որդի տէր Պօղոս քահանայի՝ ստորագրեցին եւ կնքեցին կացուցանել պատրիարք զԳրիգոր եպիսկոպոս համ-սեցի»²¹: Այսպիսով, 1801 թ. դեկտեմբերի 19-ին Կ. Պոլսի պատրիարքական իշ-

Նկ. 4.
Կնիքի չափ՝ 3×3 սմ

խանության նշանակներն է ընդունում նվզո-ղիայի առաջնորդ Գրիգոր Գ համսեցին (1801-1802): Նյութի ուսումնասիրության շրջանակում առանձնացրել ենք պատրիարքի՝ 1802 թ. հունվարի 10-ին Կ. Պոլսից Կարին քա-ղաքի և թեմի հայերին ուղղված կոնդակը՝ Հա-կոբ եպիսկոպոսին Կարինի առաջնորդ նշա-նակելու և սուլթանից Դանիել Ա Սուրմառեցի կաթողիկոսի (1807-1808) անվամբ նոր ֆեր-մաններ (հրաման) ստանալու մասին²²: Գրու-թյան ճակատային մասը զարդարում է Հիսուս Քրիստոսի դիմապատկերով և այն բոլորող «է. Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ԳՐԻԳՈՐ Վ(Ա)ՐԴ- (Ա)Պ(Ե)Տ Պ(Ա)ՏՆ(ԻԱ)ՐՔ ԿՈՍ(ՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼ-ՍՈՅ) ՌՄԾ (1801)», միջնամասում՝ «Յ(ԻՍՈՒ)Ս Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս» արձանագրությամբ

կնիքը (տե՛ս նկ. 4):

Փաստաթղթի բնույթով պայմանավորված՝ միևնույն կնիքը վավերագրի տարբեր հատվածներում էր տեղ գտնում: Այսպես, մեր ուշադրությունը կանգ առավ 1802 թ. հունվարի 9-ին Կ. Պոլսի հոգևորականների և հասարակության անունից Դանիել Սուրմառեցու կաթողիկոսությանը հավանություն արտահայ-տող բազմակնիք հանրագրությանը,²³ որի շարագրանքին հաջորդող 181 կնիք-ներին նախորդում է Գրիգոր պատրիարքի վերոհիշյալ կնիքը՝ ընդգծելով հան-րային հնչեղություն ունեցող հարցում պատրիարքի հեղինակությունն ու սո-ցիալական մասնակցությունը:

1813 թ., նկատի ունենալով Հովհաննես պատրիարքի առողջական խնդիր-ները, Կ. Պոլսի հայ մեծամեծները պատրիարքարանում ժողով են գումարում՝

²¹ Ա. Պեպելյան, նշվ. աշխ., էջ 63:

²² ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 243, վավ. 99:

²³ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 243, վավ. 98:

պահանջելով Հովհաննեսի հրաժարականը: Նրանց լսելով՝ պատրիարքն ասում է. «Ընտրեցեք ձեզ զոմն առաջնորդ եւ պատրիարք, եւ ես 'ի պատրաստի եմ հրաժարիլ յաթոռոյս»²⁴: Ինչին ազգի երեւելիները միաբերան պատասխանում են. «Ոչ վայել է մեզ ընտրել պատրիարք, այլ այդ տնտեսութիւն ձերումդ խոհակա-նութեան անկ է»²⁵: Արդյունքում Հովհաննես պատրիարքին հաջորդում է իր իսկ կողմից առաջադրած Աբրահամ Գոլյան Տաթևացին (1813-1815), որը 1813 թ. մայիսի 5-ին Հովհաննես Բաբերդցու ձեռքից ընդունում է պատրիարքության նշանակները. «Յովհաննէս պատրիարք, զորոյ համբուրեաց զաջ Աբրահամ պատրիարք, զոր եւ սիրով ընկալեալ Յովհաննու պատրիարքի՝ օրհնեաց զնա, եւ հանեալ զմետաքսեայ ծիրանի փի-լոնն պատրիարքական յանձնէ իւրմէ՝ էարկ 'ի վերայ նորա, նոյնպէս եւ զպա-տուական յակինթ մատանին հանեալ 'ի ձեռաց իւրոց՝ եդ 'ի մատն նորա, եւ զգաւազան իւր փղոսկրեայ, արծաթա-պատ եւ ոսկեզօծ՝ մատոյց 'ի ձեռս նո-րա»²⁶: Աբրահամ Տաթևացին, որ ի սկզբանե ներկայանում էր իբրեւ բարե-հոգի և առատաձեռն մեկը, ժամանակի ընթացքում ազգի մեջ երկպառակու-թյուն է սերմանում, ապօրինաբար գան-ձումներ կազմակերպում: Այսպես, պատրիարքը, 1813 թ. հոկտեմբերի 10-ին իր ողջույնի և օրհնության անդրանիկ կոնդակն ուղղելով Կարինի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսին, պահանջում է նույն թվականի մոխաթա հարկը՝ 250 ղուրուշ²⁷, շտապ կարգով ուղարկել²⁸: Փաստաթուղթը հաստատված է պատրիարքի անվանական փոքր կնիքով, որ-տեղ երկար թռչնաթևերով հրեշտակի կերպարը միաձուլվում է «ԱԲՐԱՀԱՄ ՊԱՏ-ՐԻԱՐԺ /ՌՄԿԲ (1813)» կապգիր արձանագրությանը (տե՛ս նկ. 5): Աբրահամ պատրիարքի երկուսուկես տարվա պատրիարքության շրջանից մեզ առայժմ հայտնի այս եզակի օրինակը հետաքրքրական է այնքանով, որ «անդրանիկ» կոնդակը հաստատված է ոչ թե մեծ, այլ փոքր կնիքով:

Նկ. 5.

Կնիքի չափ՝ 2.2×1.8 սմ

²⁴ Ա. Պերպեյան, նշվ. աշխ., էջ 91:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 92:

²⁷ Դուրուշ, դրուշ (թրք.՝ kurus)՝ լիբայի մեկ տասնորդական արժեքը, կոպեկ, արծաթյա ման-րադրամ. տե՛ս Կ. Կոնտակչյան, Թուրքերեն-հայերեն բառարան, Երևան, 2002, էջ 206 (այսու-հետև՝ Կ. Կոնտակչյան):

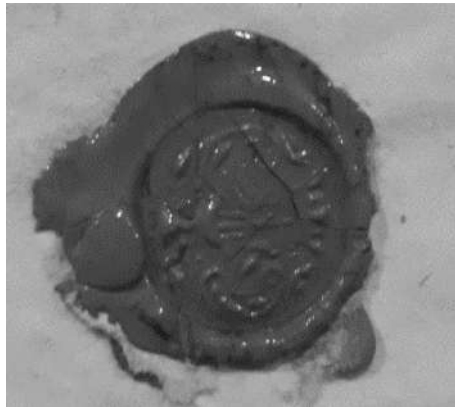
²⁸ ՄՄ, Կարապետ Բագրատունի արքեպիսկոպոսի ֆոնդ, թղթ. 163, վավ. 67:

Շուտով ազդեցիկ իշխանները դիմում են սուլթանին՝ նշելով, որ հիշյալ Աբրահամ Տաթևացին զուրկ է ազգին շահելու անհրաժեշտ խոհականությունից, անիրավ է և հափշտակող, ուստի խնդրում են զրկել նրան պատրիարքական իշխանությունից: Մինչ այդ, արքունի ոսկերչապետեր Գրիգոր և Սարգիս Տյուզյանների մասնակցությամբ հրավիրված գաղտնի խորհրդակցությամբ նոր պատրիարքի պաշտոնում առաջադրվում է Սբ. Երուսաղեմի վեքիլ Պողոս վարդապետը. «(1814) ել Պողոս վարդապետ 'ի Կոստանդնուպոլսոյ, եւ հանդերձ վկայական թղթով իշխանաց իւրոց կուսակցաց, յորում էր եւ կնիք Յովհաննու պատրիարքին, որ նստէր յայնժամ 'ի յԻսկիւտար, գնաց 'ի Սուրբ Էջմիածին, եւ առեալ զարբազան կարգ եպիսկոպոսութեանն՝ դարձ արար անդրէն 'ի Կոստանդնուպոլիս»²⁹: Արդյունքում նոյեմբերի 29-ին Աբրահամ Տաթևացին հեռացվում է պատրիարքարանից՝ ավտուր զիջելով Պողոս Գրիգորյան Ազրիանուպոլսեցուն (1815-1823):

Նկ. 6.

Կնիքի չափ՝ 1.9×1.9 սմ

Նկ. 7.

Նյութի քննությունն անդրադառնում է վերջինիս՝ 1816 թ. հունվարի 31-ի գրությանը՝ հասցեագրված Կարինի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսին, որով հետաքրքրվում է տեղում մնացած վարդապետներից, որոնց նախատեսում է տարբեր վայրերում հոգևոր հովիվներ կարգել³⁰: Գրության ավարտին տեսնում ենք Պողոս պատրիարքի անվանական փոքր կնիքը՝ «Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) / ՊՈ-ՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ / ՌՄԿԴ (1815)» արձանագրությամբ, իսկ փաստաթուղթի դարձերեսին մեկ այլ՝ կարմիր զմուռսից դրոշմվածք (տե՛ս նկ. 6, 7):

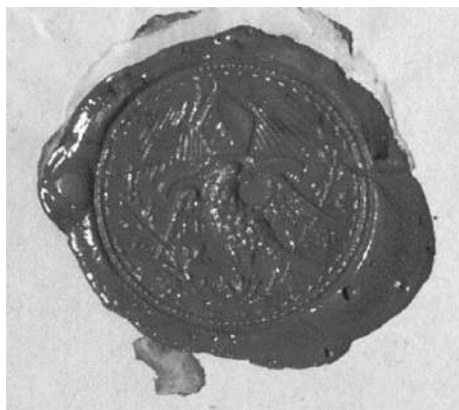
²⁹ Նույն տեղում, էջ 96:

³⁰ ՄՄ, Կարապետ Բագրատունի արքեպիսկոպոսի ֆոնդ, թղթ. 163ա, վավ.138:

Հիշյալ պատրիարքից առանձնացրել ենք նաև 1816 թ. նոյեմբերի 1-ի գրությունը, որով դիմում է Կարինի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին՝ խնդրելով տեղեկություն հաղորդել Թորոս «ղալֆայի»³¹ որդի Հարությունի կնոջ ողջ կամ մահացած լինելու մասին³²: Գրության ավարտին դրոշմված է մեզ արդեն ծանոթ «Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) / ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԽ / ՌՄԿԴ (1815)» արձանագիր կնիքը, իսկ արդեն փաստաթղթի դարձերեսին առկա է ամբողջական պահպանությամբ, կարմիր զմուռսից մեկ ուրիշը, որով գրությունը ոլորմամբ է հաստատվել: Այս կերպ, կնիքն իրականացնում է թե՛ վավերացնող, թե՛ պահպանող գործառույթ: Ներկայացված զմուռսից դրոշմվածքներում արձանագրության, տարեթվի և այլ կարևոր հատկանիշների բացակայությունը խոչընդոտում է կնքատիրոջ ինքնության, կնիքի ստեղծման և նույնիսկ պատկանելության մասին դատողություններ անելը: Բացի այդ, տարբեր են կնիքների հարադասարարները, դրանք ուղղակիորեն չեն առնչվում կնքատիրոջը կամ նրա

Նկ. 8.
Կնիքի չափ՝ 1.9×1.9 սմ

Նկ. 9.

զբաղեցրած դիրքին: Երկրորդ կնիքի պատկերը վերարտադրում է գլուխը ետ շրջած, պոչը վար պահած թռչնի դիրքի բարդությունը (տե՛ս նկ. 8, 9):

Հաջորդիվ ներկայացված է Պողոս պատրիարքի՝ 1820 թ. ապրիլի 1-ի կոնդակն՝ ուղղված Վարազա վանքի թեմական ժողովրդին, որով հայտնում է, որ հիշյալ վանքի և նրա վիճակի առաջնորդ Գալուստ արքեպիսկոպոսի մահվանից

³¹ Ղալֆա, գալֆա, ֆալֆա (արաբերեն խալիֆի աղավաղված ձևը)՝ փոխանորդ, օգնական: Ունի տարբեր իմաստներ՝ ուսուցչի օգնական, տարբեր արհեստների ենթավարպետ, շինարարական նախարարների ենթավարպետ, գրասենյակների ֆարտուղար. տե՛ս Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Գ. Հ. Սանթրուշյան, նշվ. աշխ., էջ 230:

³² ՄՄ, Կարապետ Բագրատունի արխեպիսկոպոսի ֆոնդ, թղթ.163 ա, վավ.164:

հետո նրան փոխարինելու է Սարգիս վարդապետը³³: Փաստաթղթի վերին կենտրոնում տեղ է գտել բոլորակ հետևյալ արձանագրությունը. «է. Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱ(Ծ)ՆԻ Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ՊՕՂՈՍ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)ՊԵՏ Պ(Ա)ՏՆ(ԻԱ)ՐԳ ԿՈՍՏ(ԱՆ)ԴՆ(ՈՒ)ՊՕԼՍ(ՈՅ) ՌՄԿԴ (1815)» (տե՛ս նկ. 10): Բացի այդ, փաստաթղթի ձախ կողմում տեսանելի է Պոդոս պատրիարքի անվանական փոքր կնիքը՝ «Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(ԱՌԱՅ) /ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԽ /ՌՄԿԴ (1815)» մակագրությամբ

Նկ. 10.
Կնիքի չափ՝ 4×4 սմ

Նկ. 11.
Կնիքի չափ՝ 1.9×1.9 սմ

(տե՛ս նկ. 11):

Ինչպես վկայում են ներկայացված փաստաթղթային սկզբնաղբյուրները վավերացնող կնքագրողները, Կ. Պոլսի հայ բարձրաստիճան հոգևորականների կնիքները երկակի նշանակությամբ էին կիրառվում: Որոշակի հանգամանքներով պայմանավորված՝ նրանք պաշտոնական-հանրային կամ մասնավոր գործառույթ էին իրականացնում: Այլ կերպ ասած՝ Կ. Պոլսի ազգային պատրիարքարանի՝ իբրև ինստիտուցիոնալ կառույցի միասնական կնիքի դերում կիրառվում էր իրավահաջորդ պատրիարքի անվանական մեծ, բոլորակ կնիքը: Թերևս այսպես կարելի է բացատրել այն իրողությունը, որ միևնույն փաստաթղթի վրա կարելի է հանդիպել ինչպես պատրիարքի անվանական մեծ դրոշմը, որը կիրառվում էր իբրև Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի պաշտոնական կնիք, ապա նաև տվյալ պատրիարքի ավելի փոքր կնիքը, որը հաստատում էր հոգևորականի ստորագրությունը, կնքում այս կամ այն բնույթի նամակը, գործածվում իբրև գրության բովանդակությանը համաձայն լինելու, ներկայության և ձայնի վավերացում:

³³ ՄՄ, ԿԴ, քղթ. 243, վավ. 158:

Ինչպես հայտնի է, մինչև XIX դարի առաջին երեսնամյակը Կ. Պոլսի հայերի աշխարհիկ, մասամբ նաև կրոնական գործերի վրա մեծ ազդեցություն ուներ ամիրայական դասը, որը որոշում էր ոչ միայն ժողովրդի, այլև պատրիարքների ճակատագիրը: Սակայն 30-ական թվականներից այդ դրույթյան մեջ որոշակի փոփոխություններ են նկատվում: Ժամանակի ընթացքում նոր առաջնորդությունների և եպիսկոպոսական աթոռների ներառմամբ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների քաղաքացիական, վարչական և եկեղեցական իրավասությունն սահմանն ընդլայնվում է:

Այսպես, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանում դեռևս 1824 թ., 1826 թ., իսկ արդեն 1830 թ. Կարապետ Գ Պալաթցու (1823-1831) հրավերով հայ եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականների և իրենց հպատակների նկատմամբ իրավական գործառույթներ ունեցող ամիրաների մասնակցությամբ գումարվում են Ազգային ժողովներ, որտեղ նկատի ունենալով ազգից շարունակաբար արտահայտվող դժգոհությունները եկեղեցական, կրթական և աշխարհիկ հարցերի առնչությամբ, սահմանվում են որոշակի բարեփոխումներ՝ առաջնորդվելով հին իմաստությամբ. «Օրէնք կամ բարեկագութիւնք որք վերաբերին առ հասարակութիւն, հասարակաց հաւանութեամբ պարտին հաստատիլ»³⁴: Հետաքրքրական է նաև այն, որ «Եւ ահա շնորհիւ սուրբ հոգւոյն գումարեալքս աստանօր՝ խոստանամք և ուխտեմք 'ի դիմաց մեր և 'ի դիմաց համօրէն ազգիս՝ անթերի կատարել զսահմանադրութիւնս որ 'ի սմա են բովանդակեալ. վասն որոյ և իւրաքանչիւր յականէ յանուանէ ստորագրեալ կնքեցաք»³⁵ տողերով ամփոփվող «Սահման»-ի այլևայլ էջերում հանդիպում ենք բարձրադիրք «սահմանադրություն» եզրույթին, որը թեև օրենսդրական իմաստով իրավականություն է ստանում միայն 1860 թ. Ազգային սահմանադրությամբ, սակայն, ակնհայտ է, որ պարբերաբար գումարվող եկեղեցական ժողովներում շատ ավելի վաղ էին սկսվել եկեղեցու դավանաբանությունը, ծեսերը, ինչպես նաև վարչական նորմերը սահմանադրող կարգերը, որոնցով ընդգծվում էր եկեղեցու, պատրիարքի և հոգևորականության գերակա դերն ազգային հարցերի համակարգման գործում:

Բազմակի կնիքների կիրառմամբ առանձնանում է Պողոս պատրիարքի իրավահաջորդ, Ս. Երուսաղեմի միաբան և Մարզվանի առաջնորդ նախասաց պատրիարք Կարապետ Գ Պալաթցին: Մեզ հայտնի է նրա պատրիարքության շրջանից 4 կնիք:

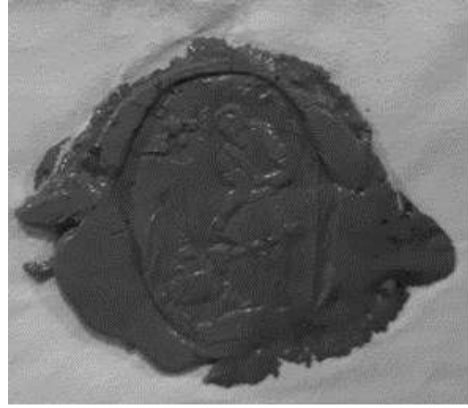
³⁴ Սահման ազգային ժողովույն, որ եղև յամի տեառն 1826 'ի մարտի 4, 'ի Պատրիարգարանս ամենայն Հայոց որ 'ի Կոստանդնուպոլիս, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 6:

³⁵ Սահման ազգային ժողովույն, Յաղագս բարեկարգութեան սուրբ ուխտի եկեղեցւոյ, և վարժապետաց, և համօրէն ժողովրդոց, Կոստանդնուպոլիս, Կ. Պոլիս, 1830, էջ 42:

նկ. 12.

Կնիքի չափ՝ 1.8×1.9 սմ

նկ. 13

1823 թ. նոյեմբերի 15-ին Կարապետ արքեպիսկոպոսը եփրեմ Ա Զորագեղ-ցուն (1809-1830) ուղղված գրույթյամբ ծանուցում է իր ընտրվելու մասին՝ նշե-լով, որ թեև այս պաշտոնը ստանձնելն իր արժանիքներից և կարողություններից վեր է համարում, այդուհանդեձ, չի համարձակվում հակառակվել միաբան ազգի և նախկին սրբազան պատրիարք Պողոս Ազրիանուպոլսեցու կամքին³⁶։ Գրու-թյան ավարտին տեսնում ենք Կարապետ արքեպիսկոպոսի անվանական փոքր կնիքը՝ «Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱՏՐԻԱՐԷ /ՌՄՀԲ (1823)» արձանա-գրույթյամբ (տե՛ս նկ. 12)։ Բացի այդ, փաստաթղթի դարձերեսին առկա է զմուռ-սից մեկ այլ կնիք (տե՛ս նկ. 13)։ Վստահաբար ասել, թե սա Կարապետ արքե-պիսկոպոսի անձնական կնիքներից է, դժվարանում ենք, քանի որ արձանագրու-թյունը բացակայում է, սակայն դատելով այն բանից, որ կնիքը հաստատել է պատրիարքի անունից հղված գալարակը, որևէ հիմք չունենք այն Կարապետինը չհամարելու։

Հատուկ ուշադրության է արժանի Կարապետ Պալաթցու՝ 1824 թ. հոկտեմ-բերի 11-ի ծաղկազարդ կոնդակն՝ ուղղված բոլոր հայ հոգևորականներին³⁷։ Հայտնում է, որ 1824 թ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած հրդեհի ժամանակ այրված հայկական եկեղեցին³⁸ իր միջոցներով վերաշինել և զարդարել է ամիրա Հարու-թյուն Պեղեճյանը։ Կոնդակի գլխամասում դրոշմված է Կարապետ պատրիարքի բոլորակ, մեծ կնիքը՝ «Է. Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱ(Ծ)ՆԻ Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ

³⁶ ՄՄ, ԿԳ, թղթ. 45, վավ. 14:

³⁷ ՄՄ, ԿԳ, թղթ. 262, վավ. 5:

³⁸ Բնագրում այրված եկեղեցու անունը չի հիշատակվում, փոխարենը նշվում է, որ վերանորո-գումից հետո այն անվանվել է «Սբ. Յարութիւն»:

Նկ. 14.
Կնիքի չափ՝ 4×4 սմ

Նկ. 15.
Կնիքի չափ՝ 3×3 սմ

ԿԱՐԱՊԵՏ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)ՊԵՏ Պ(Ա)ՏՈՒ(ԻԱ)ՐԳ ԿՈՍՏ(ԱՆ)ԴՆ(ՈՒ)ՊՈԼՍ(ՈՅ) ՌՄՀԲ (1823)» արձանագրությամբ (տե՛ս նկ. 14): Բացի այդ՝ «Եւ ահա ի հաստատութիւն այսր ամենայնի զայս պայմանագրութեան կոնդակս գրեալ՝ կնքեցաք պատրիարգական կնքով մերով և ստորագրեցաք իսկ մատամբք մերովք: Նաև ստորագրեալ կնքեցին...» մեջբերումը համադրվում է վավերագրի եզրագծով դրոշմված նախ՝ պատրիարքի մեկ այլ՝ «Է. Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ԿԱՐԱՊԵՏ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(Ե)Տ ՊԱՏՐԻԱՐԳ ԿՈՍՏ(Ա)ՆԴ(ՆՈՒՊՈԼՍՈՅ) ՌՄՀԲ (1823)», միջնամասում՝ «Յ(ԻՍՈՒՍ) Ք(ՐԻՍՏՈՍ)» մակագրությամբ (տե՛ս նկ. 15), ապա՝ նաև այլ վկաների 18 կնքադրոշմներին, որոնք փոխում են կոնդակի՝ իբրև եկեղեցական պաշտոնական վավերագրի բնույթն ու ձևավորման տեսքը³⁹ այն միաժամանակ վերածելով պայմանագրի:

Եթե պատրիարքական այսօրինակ դրոշմվածքներում արձանագրությունները սովորաբար հիշատակում են միայն Հիսուս Քրիստոսին, ապա մեծ կնիքների ընդհանուր միօրինականացումն ընդգծում է կնքատիրոջ հավատն ու նվիրումը թե՛ Քրիստոսին և թե՛ Աստվածածնին: Իսկ նրանց բացահայտող ընդարձակ արձանագրությունները, որոշակի հարաբերակցության մեջ գտնվելով պատկերազրույցի հետ, փոխանցում են կնիքն ամբողջացնող նույնական ուղերձ: Այսինքն՝ եթե արձանագրությունը հիշատակում է Աստվածամորը և Քրիստոսին, սա անպայման արտահայտվում է նաև պատկերազրույցի միաժամանակ, այդ նույն կնիքներում չենք հանդիպել օրինակների, երբ արձանա-

³⁹ Տ. Հակոբ աբեղա Գրիգորյան, «Կաթողիկոսական կոնդակները որպես վավերագրեր», էջ-միաձին, 2009, Ժ, էջ 94:

գրություն հիշատակությունը որևէ կերպ պատկերի կնքատիրոջն ինքնին: Փոխարենը տարբեր ժամանակներում հայ քրիստոնեական արվեստում լայն տարածում գտած Աստվածածնի և Հիսուսի որոշ պատկերատիպեր, տեղական ավանդույթների բյուրեղացած և կանոնական դարձած հորինվածքներով, արտահայտվել են նաև պատրիարքների կնիքներում: Առավելապես հանդիպում է Ս. Կույսի և Մանկան պատկերման Օդիգիտրիա տիպը: Հատկանշական է, որ Աստվածամորը կնիքներում պատկերելը VI դարից ի վեր լայն տարածում ուներ Բյուզանդական կայսրությունում, և ինչպես փաստում է կնքագիտության գիտակ Գյուստավ Շյուլմեյերթեն, որևէ պատկերատիպ այնքան չի կիրառվել բյուզանդական կնիքներում, որքան Աստվածամայրը⁴⁰: Հավատացյալներին Աստծո ուղին ցույց տվող Օդիգիտրիան համարվում էր կայսրության մայրաքաղաք Կ. Պոլսի պաշտպանը և հովանավորը⁴¹, ուստի ընկալելի է հայ բարձրաստիճան եկեղեցականների կնիքների պատկերապատման համար նախապատվությունը քաղաքի գլխավոր պաշտպանին տալը՝ այս կերպ ընդգծելով երկնային ուժերի հովանավորչությունը հոգևոր հովիվների հանդեպ: Բոլոր օրինակներում, դետալային աննշան տարբերություններով, լուսապսակով ներկայացված Ս. Կույսի և մանուկ Հիսուսի ֆիգուրները դիմահայաց են, Աստվածամոր ձախ ձեռքը հանգչում է փոքր-ինչ թեքությամբ ծնկին նստած Մանկան գոգին, իսկ աջը՝ հպվում նրա ոտքին⁴²: Հիսուսի աջն օրհնության դիրքով է՝ մոր կրծքի վրա բարձրացրած, մյուսում երկրագունդն է: Որոշ օրինակներում Մանկան ոտքերը կողքի թեքված են, որոշներում նկատելի է ոտնաթաթերի մերկությունը: Աստվածաշնչում «ոտք» կամ «բոկ» (Բ Թագ. Ժն 30) բառերը գործածվում են խոնարհության և հնազանդության խորհրդով մեկնելով Քրիստոսի քավող զոհաբերության գաղափարը⁴³: Աջ և ձախ կողմերի ետնախորքում տեսանելի են եկեղեցու գմբեթների խորհրդանշական պատկերներ: Համանման խորհրդանիշերով նախագծված կնիքների բազմաթիվ օրինակները թույլ են տալիս ենթադրել, որ ներկայացված պատկերատիպը կարող է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի և նրա հոգևոր առաջնորդների պաշտոնական մեծ կնիքի բնութագրական բաղադրիչը համարվել:

Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռին Կարապետ պատրիարքին փոխարինում է Նիկոմիդիայի և Արմաշի առաջնորդ Ստեփանոս Բ Աղավնի Զաքարյանը (1831-

⁴⁰ В. С. Шандровская, “Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери”, *Византийский временник*, 1999, т. 58, с.195.

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Ք. Ավետիսյան, *Աստվածածնի պատկերագրությունը հայ միջնադարյան արվեստում*, Երևան, 2015, էջ 99:

⁴³ Г. В. Сидоренко, “Пята Спасителя. Об иконографической особенности некоторых чудотворных икон”, *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, Москва, 1996, с. 324.

1839, 1840-1841): Հիշյալ պատրիարքից առանձնացրել ենք 1832 թ. սեպտեմբերի 20-ին գրված կոնդակն՝ ուղղված Արաբկիրի թեմի և վիճակի հայերին, որով հայտնում է, որ Թադեոս արքեպիսկոպոսի մահվանից հետո նույն թեմի վիճակավոր առաջնորդ է նշանակում Վաղարշապատցի հաշատուր ծայրագույն վարդապետին⁴⁴: Այս վավերագրի վերին կենտրոնը զբաղեցնող կնիքի արձանագրության վերձանությունն ամբողջանում է հետևյալ կերպ. «Է. Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱ(Ծ)ՆԻ Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)ՊԵՏ Պ(Ա)ՏԻ(ԻԱ)ՐՔ ԿՈՍՏ(ԱՆ)ԴՆ(ՈՒ)ՊՈԼՍ(ՈՅ) ՌՄՁ (1831)» (տե՛ս նկ. 16):

Նկ. 16.
Կնիքի չափ՝ 4×4 սմ

Նկ. 17.
Կնիքի չափ՝ 3×3 սմ

Պատրիարքի օրհնության և ողջույնի մեկ այլ՝ 1838 թ. հոկտեմբերի 29-ին Սկուտարի Ս. Խաչ եկեղեցու բարեպաշտ հավատացյալներին ուղղված կոնդակում⁴⁵ կնիքի արձանագրությունը հիշատակում է. «Է. Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(Ե)Տ Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱ)ՐՔ ԿՈՍՏ(Ա)ՆԴ(ՆՈՒ)ՊՈԼՍ(ՈՅ) ՌՄՁ (1831)», միջնամասում՝ «Յ(ԻՍՈՒՍ) Ք(ՐԻՍՏՈՍ)» (տե՛ս նկ. 17):

Ինչպես նկատում ենք, ներկայացված երկու դրոշմվածքներում պատրիարքը հիշատակվում է եկեղեցական-գիտական վարդապետական աստիճանով: Այս առիթով հետաքրքրական է 1831 թ. հոկտեմբերի 15/16-ին Ստեփանոս Զաքարյանին շնորհված Բարձր հրովարտակի թարգմանության՝ «Ահավասիկ այս սուլթանական արտոնագրի տեր՝ ընտրված, օրինակելի քրիստոնյա միլլեթի (համայնքի) Ստեփան անունով վարդապետը (րահիբը), որի վերջը թող

⁴⁴ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 243, վավ. 201:

⁴⁵ ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին IV, № 87:

բարի լինի, իմ սուլթանական դիվանին կնքված խնդրագիր ներկայացրեց»⁴⁶ հատվածը, որում ընդգծվում է հայոց պատրիարքներին Աստծո խոսքը մեկնելու և ուսուցանելու իրավունքով ձեռքբերված⁴⁷ վարդապետական աստիճանով դիմելու ավանդույթը:

Ստեփանոս Զաքարյանի պատրիարքության օրոք Կ. Պոլսում լայն թափ են առնում ամերիկյան բողոքական միսիոներական կազմակերպությունները, որոնք բարեգործական, կրթական տարատեսակ հնարավորություններ առաջարկելով հայ քրիստոնյաներին, նրանց հեռացնում էին ազգային եկեղեցու վարդապետությունից⁴⁸: Պատրիարքարանից համապատասխան խստություններ ձեռնարկելու ակնկալիքով արքունի ճարտարապետ Կարապետ ամիրա Պալյանն (1800-1866) ու այլ ազգասեր աշխարհականներ նախաձեռնում են նոր պատրիարքի փնտրտուքներ, որոնց արդյունքում Ստեփանոս պատրիարքին փոխարինում է Մարգվանի և Ամասիայի առաջնորդ Հակոբոս Գ Սերոբյանը (1839-1840): Նյութի ուսումնասիրության շրջանակում առանձնացրել ենք պատրիարքի 1839 թ. հունիսի 29-ի բարեկամական նամակն՝ ուղղված Բարսեղ արքեպիսկոպոսին: Ծանոթացնում է իր որպիսություն, տեղի գործերի, զանազան դրամական հարաբերությունների հետ⁴⁹: «Ուստի ոչ երկարեալ զթէլ բանիս՝ ի ձանձրոյթ Ձեր Սրբութեան կնքեմք և փառաւորեալ եղբայրութեանեդ» տողով ավարտվող գրությանը հաջորդում է Հակոբոս արքեպիսկոպոսի՝ «Յակոբոս /Պ(ա)տր(իա)րք /1839» արձանագրությամբ անվանական կնքադրոշմը (տե՛ս նկ. 18):

Ուշագրավ է, որ հիշյալ արքեպիսկոպոսը, Մատթեոս Բ Ջուխաճյան Կոստանդնուպոլսեցի պատրիարքից հետո՝ 1848 թ. հոկտեմբերի 7-ին, երկրորդ անգամ նստելով պատրիարքական աթոռին (1848-1858), հանդես է գալիս Հակոբ ձեռով: Սա արտահայտվել է նաև պատրիարքի նոր կնիքում, որով հաստատված

Նկ. 18.

Կնիքի չափ՝ 2×1.7 սմ

⁴⁶ Ա. Պերպեդյան, նշվ. աշխ., էջ 550:

⁴⁷ Արաաշես Ղազարյան, «Վարդապետ», Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 972 (այսուհետև՝ #22):

⁴⁸ Հրանտ Ասատուր, Կոստանդնուպոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները, Ստամպոլ, 2011, էջ 178 (այսուհետև՝ Հրանտ Ասատուր):

⁴⁹ ՄՄ, ԿԴ, քղթ. 99, վավ. 44ա:

է 1851 թ. հունվարի 23-ին կաթողիկոսին ուղղված գրությունը, ուր ներկայացվում է, որ Կարինից Ախալցխա գաղթած ոմն Աղաճան Մարտիրոսյան, յուրացնելով Մամիկոնյան ազգանունը, բազմաթիվ խաբեբայություններ է արել Պոլսում, Կարինում և այլուր: Խնդրում է նրա ձեռքից վերցնել այդ անվամբ անձնագիրը և հատուկ միջոցներ ձեռնարկել նրա նկատմամբ⁵⁰: «Բարձր վեհափառութեան Ձերոյ, խոնարհ ծառայ` պատրիարք Յակոբ արքեպիսկոպոս» մեջբերմանը հետևում է պատրիարքի անվան հապավմամբ նախագծված «Յակոբ /Պ(ա)տր(իա)րք /1848» արձանագիր կնիքը (տե՛ս նկ. 19):

Նկ. 19.
Կնիքի չափ՝ 2×1.7 սմ

Այստեղ կնիքի պատկերազարդումն արտահայտվում է իշխանության ատրիբուտներին՝ վարդապետական և հովվական խաչված գավազաններով: Վարդապետներին և եպիսկոպոսներին ձեռնադրությամբ շնորհվող և ծիսականորեն կիրառվող գավազանները կնիքներում արտահայտվում են հոգևոր աստիճանի և իշխանության ցուցիչի խորհրդաբանությամբ: Հայաստանյայց եկեղեցու վարդապետության համաձայն՝ Հին և Նոր Կտակարանների գիտակ եկեղեցականները, ստանալով հոգևոր աստիճան, ձեռք էին բերում նաև գավազան կրելու իրավունք⁵¹: Որպես կանոն, վարդապետական գավազանների վերնամասում երկու օձերի գլուխները հանդիպադիր են, մարմինների ստորին մասն իրար միացած: Գլուխների մեջտեղում խաչակիր երկրագունդն է: Որոշ օրինակներում օձազարդ գավազանին զուգահեռ գործածական է դառնում նաև կորագլուխ գավազանը: Սովորաբար այն վերին մասում կլորացրած է, երբեմն պտտվող մասի վերջավորությունն օձագլուխ՝ ուղեկցվելով տերևազարդով կամ ծաղկազարդով: Գավազանների տեսքից ինքնին կարելի է պատկերացնել, թե այն կրողն ինչ իշխանության տեր է:

Մեծ կնիքի գործածման ավանդույթը շարունակելի է Հակոբոս Սերոբյանի՝ 1848 թ. դեկտեմբերի 15-ի օրհնության կոնդակում՝ ուղղված հոգելույս տեր Սահակ քահանային և խոհեմափայլ տեր Հարություն քահանային, որով մի շարք բարեմալթանքներ է հղում⁵²: Կոնդակներին հատուկ ձևաչափով, փաստաթղթի

⁵⁰ ՄՄ, ԿԳ, թղթ. 158, վավ. 24:

⁵¹ Մաղափա առք. Օրմանյան, Ծիսական բառարան (առևտառախայեհեմից փոխ. կատարել են Խ. Ավետիսյանը, Ռ. Նազարյանը), Երևան, 1992, էջ 63-65:

⁵² ՄՄ, ԿԳ, թղթ. 257, վավ. 176:

Նկ. 20.

Կնիքի չափ՝ 4×4 սմ

վերին կենտրոնում գրողմված է պատրիարքական մեծ կնիք՝ «է. Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ԵՒ Ս(ՈՒ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ(Ա)ԾՆԻ Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ՅԱԿՈԲ ԵՊ(ԻՍԿՈՊՈ)Ս Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱ)ՐԳ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼ(ՍՈՅ) ՌՄՂԸ (1849)» մականգրությունը (տե՛ս նկ. 20):

Պաշտոնական փաստաթղթերը, կոնդակներն ու հրամանագրերը հաստատող մեծ կնիքներում սովորաբար պատրիարքի կարգավիճակն ու տիտղոսները հանգամանորեն են նշվում, մինչդեռ այլ գրողմներում տեղեկությունն ավելի սեղմ է: Նկատենք նաև, որ

Կ. Պոլսի հայ բարձրաստիճան հոգևորականները պատրիարքի կարգավիճակը զուգակցում էին ինչպես վարդապետական աստիճանով, այնպես էլ արքեպիսկոպոսի տիտղոսով, որը շնորհվում էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսից վաստակավոր եպիսկոպոսներին⁵³: Ինչ վերաբերում է վարչական պաշտոն ենթադրող պատրիարք տիտղոսին, ապա 1461 թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության հաստատմամբ և Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեդ II (1461-1478, 1451-1481) արտոնմամբ Օսմանյան կայսրության սահմաններում վաղուց արդեն կազմավորված հայոց հոգևոր իշխանությունն ու այն առաջնորդող Հովակիմ եպիսկոպոսին (1461-1478) Պրուսայից մայրաքաղաք փոխադրելուց և որպես Օսմանյան տերության կրոնապես ազատ հայ քրիստոնյա հպատակների հովվապետ ճանաչելուց հետո, Կ. Պոլսի հայոց կրոնապետերի վարչական, եկեղեցական իրավասությունները համադրվում ու պաշտոնականանում են պատրիարք տիտղոսով, ընդ որում ենթադրվում են նույնպիսի առանձնաշնորհումներ և վարչական իրավասություններ, ինչպիսիք մինչ այդ տրված էին հույն պատրիարքներին⁵⁴:

Արդեն 1844 թ. հուլիսի 17-ին պատրիարքական աթոռում առաջադրվում և հաստատվում է Զմյուռնիայի առաջնորդ Մատթեոս Բ Զուխաճյան Կոստանդնուպոլսեցին (1844-1848): Նորընծա պատրիարքի պաշտոնավարության առաջին գրասենյակում լինում է կիրականօրյա պատարագում Ամենայն հայոց կաթողիկոս

⁵³ «Պատվո աստիճաններ և պարգևատրումներ», #22, էջ 855:

⁵⁴ Հրաձու Ասատուր, նշվ., աշխ., էջ 59: Շողակաթ կրօնա-քարոզական, գրական եւ պատմա-բանասիրական պաշտոնավթերթ Ս. Խաչ դպրեւանուց պատրիարքութեան հայոց Քուրքիոյ, Ստամբուլ, 1962, էջ 6:

ընտրված ներսես Ե Աշտարակեցուն (1843-1857) հիշատակելը⁵⁵: Այս է բովանդակում նաև Մատթեոս պատրիարքի՝ 1844 թ. սեպտեմբերի 6-ին Կ. Պոլսի պատրիարքարանում եկեղեցականների, աշխարհականների և ազգի երեւելիների մասնակցությամբ գումարված համազգային ժողովում հնչեցված հայտարարությունը՝ ներսես Աշտարակեցուն ընդհանրական կաթողիկոս ճանաչելու և նրա անունը Օսմանյան կայսրության հայ եկեղեցիներում հիշատակելու մասին⁵⁶: Գրությունը կարևոր է նրանով, որ 1828 թ. հետո Արարատյան Մայր Աթոռի ծայրագույն պատրիարքի անունը չէր հիշատակվել կայսրության հայկական եկեղեցիներում⁵⁷: Պատմական վավերագրի բովանդակությանը հաջորդող 74 կնիքներից առաջնորդում են Կ. Պոլսի պատրիարք Մատթեոս արքեպիսկոպոսի՝ «Է/Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /Մատթէոս /պ(ա)տր(իա)րք /1844», նախկին պատրիարք Աստվածատուր արքեպիսկոպոսի՝ «Է/Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /ԱՍՏՈՒԱ-

Նկ. 21.

ԾԱՏՈՒՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԷԶՄԻ(ԱԾՆԻ) /1807», նախկին պատրիարք Կարապետ արքեպիսկոպոսի՝ «Է/ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ /1817» արձանագիր դրոշմները, որոնց առկայությունն ինքնին փաստական է. նրանք վկայում են այն, որ պատրիարքների պաշտոնաթողությունը հանգեցնում էր կնիքների փոփոխության: Ինչպես նկատում ենք, այս վավերագրում Աստվածատուր և Կարապետ պատրիարքներն աթոռակալությունից հետո կրկին կիրառում են եպիսկոպոսական կնիքներ (տե՛ս նկ. 21):

Մատթեոս պատրիարքի առաջին գործողություններից է դառնում նաև Կ. Պոլսի հայերի շրջանում լայն տարածում գտած բողոքականության դեմ պայ-

⁵⁵ Մաղափա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցիոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, երրորդ մասն (1808-1909), Երուսաղէմ, 1927, էջ 3799 (այսուհետեւ՝ Մաղափա. արք. Օրմանեան):

⁵⁶ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 115, վավ. 740:

⁵⁷ Ա. Պերպեւյան, նշվ. աշխ., էջ 266:

Նկ. 22.
Կնիքի չափ՝ 2.2×1.9 սմ

շարադրանքով արդեն ունեն այսպիսի մատյաններ, մինչդեռ մեզանում ո՛չ թարգամություն և ո՛չ էլ առանձին հեղինակների մասնակցությամբ չկան ամբողջական աշխատություններ, որոնք մինչև երրորդ դարը ճշգրիտ ժամանակագրությամբ կներկայացնեն եկեղեցու պատմությունը: Վերջում խնդրում է նրան ուղարկել իր տրամադրության տակ եղած փաստաթղթերը հայ եկեղեցու գործունեության մասին⁵⁸: Գրության ավարտին տեսնում ենք Մատթեոս արքեպիսկոպոսի անվանական փոքր կնիքը՝ «է /Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /Մատթեոս /պ-(ա)տր(իա)րգ /1844» մակագրությամբ (տե՛ս նկ. 22):

Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցու պաշտոնավարման շրջանը հատկապես հետաքրքրական է պատրիարքների իրավասությունների դիտարկման իմաստով: Պատրիարքարանի կրոնադավանաբանական և աշխարհիկ հարցերի տնօրինումը տարանջատելու և կարգավորելու նպատակով 1847 թ. մայիսի 7-ին Բարձրագույն դռան հրամանով ձեռնարկվում է երկու ներկայացուցչական մարմինների՝ 14 հոգևորականներից և 20 աշխարհականներից բաղկացած Հոգևոր և Գերագույն ժողովների ստեղծում, որոնք պետք է գործեին պատրիարքի նախագահությամբ: Այս իմաստով ուշագրավ է 1847 թ. դեկտեմբերի 10-ին պատրիարքի հայտարարությունն Ազգային Գերագույն ժողովին՝ նրա իրավունքների ընդլայնումը կառավարության կողմից հաստատելու մասին. «Որովհետև հզոր

քարն ու հայ եկեղեցու «սուրբ խորհրդից» հեռացած հազարավոր հայ բողոքականներին դարձի բերելը⁵⁸: Այս նպատակով 1846 թ. հուլիսի 10-ին Մատթեոս պատրիարքը նամակագրում է ներսես կաթողիկոսին: Հայտնում է, որ բազմահմուտ գիտնական Տերոյենց Հովհաննես Պրուսացի (1800-1888) վարդապետի մասնակցությամբ ինքը ձեռնամուխ է եղել եկեղեցական պատմության գրքի հրատարակման գործին: Ապա, հիմնավորում է այսօրինակ գրքի անհրաժեշտությունը՝ նշելով, որ լատինները և հույները տարբեր հեղինակների

⁵⁸ Հրանտ Ասատուր, *նշվ., աղյւ.*, էջ 187: Ս. Գևորգյան, «Ամերիկյան միսիոներների ֆարոգյական աղխատանքները Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին», *Կանթեղ, Գիտական հոգիվածների ժողովածու*, 2015, № 2, էջ 84-90:

⁵⁹ ՄՄ, ԿԴ, քղթ. 121, վավ. 138:

Նկ. 23.

Կնիքի չափ՝ 4.3×4.3 սմ

և ողորմած տէրութեան բարձրագոյն հրամանաւն հաստատեցան Ազգիս մէջ երկու ժողով հոգեւորական և աշխարհական. և Ազգային ժողովոյն մէջ վճռեցաւ, թէ այսուհետեւ հոգեւորականի վերաբերեալ ազգիս գործերը Հոգեւոր ժողովին մէջ քննւիլին ու վճռւիլին. և ապա նոյն գործերը վճռովքն յայտնւիլին նոյն աշխարհային գերագոյն ժողովոյն. և աշխարհային վերաբերեալ գործերն ալ աշխարհային Գերագոյն ժողովոյն մէջ քննւիլին ու վճռւիլին ու գործ դրուին ըստ պատշաճի: Ուստի և ես ըստ կանոնի նոյն Ազգային Գերագոյն ժողովոյն կը պարտաւորիմ ամեն պատահեալ ազգային գործերը յայտնել և ազտել որ ժողովին կը պատշաճի նէ. և առանց գիտութեան և վճռոյ նոյն ժողովոյ ես ինքնին չեմ իսկ յանձնառու այսուհետեւ ոչ ի գործ դնել ինչ և ոչ վճռել: Վասն որոյ զայս ազգային բարեկարգութիւն որ հայի յօգուտ և ի պայծառութիւն Ազգիս, սրտի մտօք ընդունելով ստորագրեալ կնքեցի»⁶⁰: Ու թեւ Մատթեոս պատրիարքը որոշակի ներդրում ունեցավ Ազգային ժողովների միասնութեան կայացման գործում, այդուհանդերձ, ժամանակի ընթացքում սկսեց կարևորություն չտալ այդ ժողովներին, համարել, որ աշխարհականներն իրավունք չունեն խառնվելու հոգևոր գործերին, և նրանց մասնակցությունը կարող է բացառապէս խորհրդատվական լինել, այն էլ միայն տնտեսական և կրթական հարցերի առնչությամբ:

Պատրիարքական իշխանության կիրառմամբ 1847 թ. մայիսի 9-ին Մատթեոս արքեպիսկոպոսը կոնդակ է հղում Սկյուտարի Սբ. Կարապետ եկեղեցու ծխականներին, որով հայտնում է, որ հաստատում է նրանց ընտրած եկեղեցականների պաշտոնը⁶¹: Կոնդակի ճակատը զարդարում է «է. Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ԵՒ Ս(ՌԻՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ(Ա)ԾՆԻ Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ՄԱՏԹԷՈՍ Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱ)ՐԿ Կ(Ո)ՍՏ(Ա)ՆԴԵ(ՌԻ)Պ(Ո)ԼՍ(Ո)Յ ՌՄԴԳ (1844)» արձանագրությամբ կնիքը (տե՛ս նկ. 23): Պատրիարքական մեծ կնիքներում հիմնականում նկատելի է տառերի այս կամ այն համառոտագրությամբ կազմած արձանագրությունները հորինվածքի ալլ բաղադրիչներին չխառնելու, տառերի ինքնուրույն տեսքն ու ոճը զարգամոտիվների ազդեցությանը չենթարկելու միտում:

⁶⁰ ՄՄ, Մատթեոս Իզմիրլյան կաթողիկոսի ֆոնդ, քղթ. 10, վավ. 41:

⁶¹ Նույն տեղում, վավ. 40:

Նկ. 24.
Կնիքի չափ՝ 3×3 սմ

մամբ ավարտվող գրությունը հաստատված է արքեպիսկոպոսի մեկ այլ կնիքով, որի եզրային շրջագծում կարդում ենք՝ «Է. Ք(ՐԻՈՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊ(ԻՍԿՈՊՈՍ)Ս ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԿՈՍՏԱՆԴՆՊՈԼԻՍՈՅ (ՆԱՊՈԼԻՍՈՅ) ՌՄԴԳ (1844)», միջնամասում՝ «Յ(ԻՍՈՒՍ) Ք(ՐԻՍՏՈՍ)» (տե՛ս նկ. 24): Կնիքի կենտրոնական դաշտը զբաղեցնում է լուսապսակով Քրիստոսի պատկերը, որի մի ձեռքում խաչակիր երկրագունդն է, մյուս ձեռքը՝ օրհնության գիրքով:

1848 թ. պատրիարքը թողնում է պաշտոնը, հեռանում Օրթագյուղ՝ զբաղվելով քարոզչությամբ: Արդեն 1849 թ. հունիսի 21-ին Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մատթեոս արքեպիսկոպոսը տեղեկագրում է կաթողիկոսին, թե ավտոպատկան զանազան եկամուտներից իր մոտ գոյացել է ավելի քան 40.000 օսմանյան դահեկան⁶³, որը ստիպողաբար

Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցու պատրիարքության տարիներին զգալիորեն բարելավվում է Կ. Պոլսի հայերի կրթական վիճակը, բարեկարգվում են դպրոցներն ու վարժարանները: Այս առիթով առանձնացրել ենք պատրիարքից 1848 թ. փետրվարի 7-ին Կ. Պոլսի Օրթագյուղում ծնված բազմամաստակ գիտնական Ավետիս վարժապետ Պեսպեսյանին տրված բնութագիր-վկայականը, որով գնահատվում է նրա կրթական բազմամյա գործունեությունն ու հնարավորություն է տրվում շարունակելու այն⁶²: «Կնքեմ իմով իսկական ստորագրությամբ և կնքով» մեջբեր-

Նկ. 25.
Կնիքի չափ՝ 2.1×1.7 սմ

⁶² ՄՄ, ԿԴ, քղթ. 137, վավ. 64:

⁶³ Դանեկան՝ դրամական միավոր, որ չափվում է տարբեր արժեքով. տե՛ս Յարոսլին Թ. Գայայեան, Բառարան Դանձարան Հայերէն Լեզուի, Գանիրէ, 1938, էջ 94:

վերցրել են պատրիարքարանի տեսուչները: Ապա հետաքրքրվում է հարցի առնչությամբ կաթողիկոսի անելիքներով⁶⁴: Գրության ավարտին տեսնում ենք նախկին պատրիարքի եպիսկոպոսական կնիքը, որի փոքր մակերեսում հովվական գավազանի և բուսական մոտիվների համադրությամբ ներկայացված կապիր արձանագրությունը հիշատակում է. «Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ/ 1838» (տե՛ս նկ. 25):

1858 թ. հոկտեմբերի 17-ին Ազգային ժողովի կողմից Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք է ընտրվում Պրուսայի առաջնորդ Գևորգ Բ Քերեսթեճյան Կոստանդուպոլսեցին (1858-1860), որը նույն թվականի նոյեմբերի 1-ին իր օրհնության անդրանիկ կոնդակն է հղում «Քյուրդիստանի հայերին» և Ղազար ծայրագույն վարդապետին՝ իր, ինչպես նաև վիճակի առաջնորդների, քահանաների, իշխանավորների, ժողովրդի պարտավորությունների և ակնկալվող զորակցության մասին⁶⁵: Փաստաթղթի վերին կեստրոնում առկա «Ք(ՐԻ)Ս(ՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ԳԷՈՐԳ ԱՐՔ ԵՊ(Ի)ՍԿ(ՈՊՈ)Ս Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱ)ՐՔ Կ(Ո)ՍՏ(Ա)ՆԳՆ(ՈՒ)Պ(Ո)ԼՍ(Ո)Յ 1858» բոլորածև արձանագրությունն ու Աստվածամոր պատկերատիպը, դիտարկելով պատրիարքական կնիքների կառուցվածքային և տեսողական ավանդույթի շրջանակում, կարելի է փաստել, որ դրոշմում կիրառված հնավանդ տարրերն ու արձանագրային ձևակերպումները վերարտադրություններ են, որոնց յուրացումն ընկալվում է որպես գիտակցված ընտրություն՝ հաստատելու օրինական իշխանությունը (տե՛ս նկ. 26):

Գևորգ պատրիարքի օրոք շարունակվում են Ազգային սահմանադրության կազմման գործընթացները: Այս իմաստով հետաքրքրական է 1859 թ. մայիսի 11-ին էջմիածնի սինոդին ուղղված և Կ. Պոլսի Ազգային Գերագույն ժողովի ու պատրիարքի ստորագրությամբ վավերացված առաջարկվող կանոնագրքի պատճենը, որտեղ ի թիվս մի շարք դրույթների, ներկայացվում են Կ. Պոլսի և Ս. Երուսաղեմի պատրիարքներին շնորհվող արտոնություններն ու պարտականությունները. «Ընդհանրական կաթողիկոսն Ս. էջմիածնի ծանից է զպատրիարքն Կ. Պոլսոյ ծայրագույն արքեպիսկոպոս և պատրիարք ամենայն հայոց բնակելոց

նկ. 26.

Կնիքի չափ՝ 4.3×4.3 սմ

⁶⁴ ՄՄ, ԿԴ, թղթ.148, վավ. 580:

⁶⁵ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 187, վավ. 107:

ի Տաճկաստան ընդ գերագահ իշխանութեամբ Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի ունելով իշխանութիւն կարգելոյ և յետս կոչելոյ զառաջնորդս վիճակաց եղելոց ի Տաճկաստան, խորհրդակցութեամբ Հոգեւոր ժողովոյն որ ընդ իւրեւն»⁶⁶: Բազմաթիւ այլ դրույթներ ամրագրող կանոնադրութիւնն ավարտուում է Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Հակոբ Եպիսկոպոսի և Հոգեւոր ժողովի տասը ներկայացուցիչների անվանացանկով, որին հետևում է. «Անդամք ազգային Գերագոյն ժողովոյն՝ Կնիք», ապա «Զստորագրութեամբ Հոգեւոր ժողովոյս մերոյ և կնքոյ Գերագոյն ժողովոյ Ազգիս, ստորագրութեամբ՝ վկայելով զայս ազգային խնդիր և առաջարկութիւն ստորագրութեամբ և կնքով մերով վաւերացուցանեմք»⁶⁷ հիշատակութիւնը՝ վկայելով այն կարևոր իրողութիւնը, որ այսօրինակ պաշտոնագրերը հաստատելիս հետապնդող Հոգեւոր ժողովի անդամները ներկայանում էին ստորագրութեամբ, Գերագոյն ժողովն ուներ միասնական կնիք, և վերջում ամենն ամբողջանում էր «պատրիարք Կ. Պոլսոյ Գեորգ արքեպիսկոպոս՝ Կնիք» պատրիարքական կնիքի վավերացմամբ: Այսպիսով, հոգեւոր և աշխարհիկ մարմինների կնիքները դնելով նույն հարթութեան վրա՝ ընդգծվում էր երկուսի իրավագործութիւնը⁶⁸:

1859 թ. ազգային կանոնադրութեան վերամշակման համար եկեղեցականների և աշխարհականների մասնակցութեամբ ձևավորվում է սահմանադրութեան խմբագրիչ հանձնաժողովը⁶⁹: Վերափոխված նախագիծը 1859 թ. դեկտեմբերին ներկայացվում է Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովների հաստատմանը: Սակայն Գեորգ պատրիարքը՝ նկատելով, որ սահմանադրութեամբ պատրիարքական իրավասութիւններն ու արտոնութիւնները ոչ միայն նկատելիորեն սահմանափակվում են, այլև ենթարկվում են Ազգային ժողովի կամքին, դաշնակցելով հակասահմանադրական ամիրաների հետ, շարունակաբար հետաձգում է հանձնաժողովականների նիստը՝ այս կերպ մատնելով Բարձրագոյն դռան

Նկ. 27.
Կնիքի չափ՝ 3×3 սմ

⁶⁶ ՄՄ, Իգմիւրյան կաթողիկոսի ֆոնդ, թղթ. 10, վավ. 53:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 10:

⁶⁸ Յա. Դաշկեիչ, «Ուկրաինայի հայերի միջնադարյան կնիքների մասին», ԲՄ № 15, 1986, էջ 191-240:

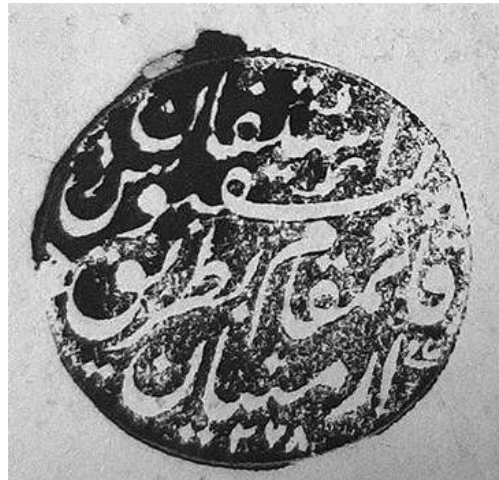
⁶⁹ Ա. Ալպոյանեան, նշվ. աշխ., էջ 379:

միջնորդությամբ կանոնադրությունը մեկընդմիշտ չեղարկելու իր իրական մտադրությունը⁷⁰: Պատրիարքի անհարկի ձգձգումներն ու հակաժողովրդական մոտեցումը հարկադրում են սահմանադրությունը խմբագրող հանձնաժողովին պահանջել և 1860 թ. ապրիլի 20-ին Գևորգ Քերեսթեճյանին հեռացնել աթոռից:

1860 թ. մայիսի 2-ին, սահմանված կարգի համաձայն, Ընդհանուր ժողովի կողմից պատրիարքարանում ձեռնարկված նոր հովվապետի ընտրությունն ավարտվում է Սարգիս Ե Գույումճյան Ադրիանուպոլսեցու (1860-1861) հաստատմամբ: Նորընտիր պատրիարքի վավերացումից 10 օր հետո՝ 1860 թ. մայիսի 24-ին, հաստատվում է «Ազգային Սահմանադրություն Հայոց»-ը⁷¹:

«Պատրիարքական կնքով չը վաւերացեալ օրինակաց ճշգրտութիւնը երաշխաւորեալ չէ»⁷² հիշատակությամբ և Սարգիս պատրիարքի կնքով բացվող Ազգային սահմանադրությունը հետայսու հստակ սահմանումներ էր տալիս պատրիարքների իրավասություններին (տե՛ս նկ. 27): Այս իմաստով հետաքրքրական է հատկապես 1860 թ. Ազգային սահմանադրության՝ պատրիարքի իրավասություններին առնչվող 15-րդ հոդվածը, որի համաձայն. «Պատրիարքը իրեն եկած ամեն գործ՝ ո՛ր ժողովին ձեռնհասութեանը տակ է նէ՛ նոյն ժողովին՝ քննութեանն ու որոշմանը պիտի յանձնէ, և ազգային որոշմանց մէջ իր պաշտօնական գրութիւնքը անվաւեր պիտի համարվին եթէ ձեռնհաս ժողովին կողմէն ալ կնքեալ կամ ստորագրեալ չ'ըլլան. իսկ երբ ըստիպօղական գործ մը պատահի որոյ տնօրէնութիւնը չը ներէ սպասել մինչև ժողովոց գումարման օրը և արտաքոյ կարգի ժողով գումարել կարելի չ'ըլլայ, Պատրիարքը կրնայ ինքնին տնօրինել՝ պատասխանատուութիւնը իր վրայ առնելով, բայց եղելութիւնը կանոնաւոր կերպով միշտ արձանագրել տալով ձեռնհաս ժողովին պէտք է որ իմացնէ առաջիկայ նիստին մէջ զանի վաւերացնել տալու համար»⁷³:

Եթե մինչև սահմանադրությունը պատրիարքիների ընտրության համար բավական էր ամիրանների աջակ-

Նկ. 28.

Կնիքի չափ՝ 2.4×2.2 սմ

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 383:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 389:

⁷² Ազգային սահմանադրություն Հայոց 1860, Կ. Պոլիս, էջ 14:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 13:

ցությունը կամ նախորդ պատրիարքի բարյացակամությունը, ապա սահմանադրության հաստատմամբ, պատրիարքների ընտրության կարգում և իրավասություններում զգալի փոփոխություններ են տեղի ունենում: Ինչպես մնացյալ, այնպես էլ նյութին առնչվող հիշյալ հոդվածը գործադրություն է ստանում միայն սուլթանական կառավարության՝ 1863 թ. մարտի 17-ի վավերացումից հետո:

Երկու տարի պատրիարքի պարտականությունները ստանձնած տեղապահ Ստեփանոս Մաղաքյանի՝ «Հայոց պատրիարքի տեղապահ Ստեփանոս եպիսկոպոս, ըստ հիշրայի [1] 278 (որ է՝ 1861)» օսմանագիր կնիքով (տես նկ. 28) և այն ուղեկցող «Պատրիարքական տեղապահի կնքով չը վաւերացեալ օրինակաց ճշգրտութիւնը երաշխաւորեալ չէ՝» գրությամբ բացվող հաստատված սահմանադրության 13-րդ հոդվածից տեղեկանում ենք նաև պատրիարքարանի և նրա առաջնորդների թղթագրությունը համակարգող երեք գրասենյակների մասին, որոնք ամբողջանում էին Պատրիարքական Դիվանատան կազմում՝ իրականացնելով հետևյալ գործառույթները՝

«Ա. Թղթակցութեան գրասենեակ որ Պատրիարքարանէն ուղարկուած և Պատրիարքարան եկած գրութիւններով կ'զբաղի:

Բ. Արձանագրութեան գրասենեակ, որ Ազգային ժողովոց և Խորհրդոց վերաբերեալ թուղթերը կարգաւորելու կ'զբաղի:

Գ. Ազգհամարի գրասենեակ, որ ազգայնոց քաղաքական վիճակագրութեանը, այսինքն՝ ծննդեան, ամուսնութեան և վախճանման վերաբերեալ արձանագրութեանց կ'զբաղի»⁷⁴: Ազգհամարի գրասենյակի գործունեությանն առնչվող 16-րդ հոդվածն էլ հավելում է. «Ազգհամարի գրասենեակէն տրուած որ և է թուղթ և վկայագիր վաւերացեալ պէտք է ըլլայ Պատրիարքական կնքով և Դիւանապետի ստորագրութեամբ»⁷⁵:

Պատրիարքն այլևս զրկված էր ինքնագլուխ ազգի ներքին գործերին վերաբերող օրենքներ հրատարակելու, առավել ևս գործադրության մեջ ղեկելու նախկին արտոնությունից: Հետայսու նա վերածվում էր ազգի և կառավարության միջնորդի, որը սահմանադրությանը հակառակ գործելու դեպքում, հեռացվելու էր պաշտոնից: Նա պարտավոր էր համբերաշխությամբ գործել խորհուրդների և ժողովների հետ, գործադրել նրանց որոշումները, եթե նույնիսկ համաձայն չէր⁷⁶:

1861 թ. հոկտեմբերի 17-ին Սարգիս Գույումճյանը թողնում է պատրիարքությունը:

⁷⁴ Ազգային Սահմանադրություն Հայոց 1863, Կ. Պոլիս-Սթամպոլ, 1863, էջ 20:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 21:

⁷⁶ Ա. Ալպոյաճեան, նշվ. աշխ., էջ 437:

1863 թ. հոկտեմբերի 15-ին Ազգային Ընդհանուր ժողովը պատրիարք է ընտրում Զմյուռնիայի առաջնորդ Պողոս Բ Թագթագյան Պրուսացուն (1863-1869): Պողոս արքեպիսկոպոսին հիշատակող «Ք(ԲԻ)Ս(ՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ՊՈՂՈՍ ԱՐՔ ԵՊ(ԻՍ)Կ(ՈՊՈ)Ս Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱ)ՐՔ Կ(Ո)ՍՏ(Ա)ՆԴՆ(ՈՒ)Պ(Ո)ԼՍ(Ո)Յ 1863» արձանագրությամբ պաշտոնական կնիքը, որ զարդարում է 1868 թ. փետրվարի 27-ին Սամաթիայի Ա. Գևորգ եկեղեցու բարեպաշտ հոգևորականներին և հավատացյալներին ուղղված օրհնության և ողջույնի կոնդակի ճակատը⁷⁷, ինչպես արձանագրության հապավմամբ, այնպես և պատկերապատման միևնույն մոտիվի ընտրությամբ կրկնում է Գևորգ Քերեսթեճյանի կնիքի հարդարանքը (տե՛ս նկ. 26, 29):

Առանձնացրել ենք նաև հիշյալ պատրիարքի՝ 1866 թ. օգոստոսի 23-ի նամակը Ստեփան պեյ Ասլանյանին, որով հաղորդում է Կ. Պոլսից էջմիածին

Նկ. 29.
Կնիքի չափ՝ 4.3×4.3 սմ

Նկ. 30.
Կնիքի չափ՝ 2.3×1.9 սմ

ուղարկված պատգամավորներ Ներսես եպիսկոպոսի և Գաբրիել Նորատունկյան էֆենտու առնչությամբ էջմիածնի կողմից որևէ առարկություն չլինելու և առհասարակ պատգամավորների դեմ գոյություն ունեցող չկամությունը վերացած լինելու մասին⁷⁸: Գրության ավարտին տեսնում ենք պատրիարքի անվանական փոքր կնիքը՝ «Պողոս /Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱ)ՐՔ Կ. Պ(Ո)ԼՍ(Ո)Յ ///» (տե՛ս նկ. 30):

1874 թ. ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական աթոռին ընտրվում է Ներսես Բ Վարժապետյան խասգյուղցին (1874-1884): 1875 թ. նրան շնորհված արտոնագրի պատճենում, ի

⁷⁷ ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին IV, № 84:

⁷⁸ ՄՄ, Մաաթեոս Իզմիրլյան կաթողիկոսի ֆոնդ, քղթ. 10, վավ. 65:

Նկ. 31.

Կնիքի չափ՝ 3×3 սմ

փոխված իրավունքներն ու իրավահավասարությունը: Ասվածի հավաստիությունն ամրագրվում է մեկ այլ՝ 9-րդ կետով, որը սահմանում է. «Յիշեալ Պատրիարքին եւ Ազգային ժողովին կնքովը մատուցեալ Թագրիրները յարգուելով իրենց կրօնքին վերաբերեալ ի նշխնդիր որ ներկայացնեն եւ տեղեկագրեն՝ գործադրուի»⁸¹: Ներկայացված մեջբերումները հատկապես հետաքրքրական են 1764 թ. հունիսի 3-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Գրիգոր Պասմաճյանին (1764-1773) տրված հայատառ թուրքերեն⁸² բերաթի թարգմանությունից մեջբերվող հատվածի համեմատությամբ. «Առանց պատրիարքի կնքյալ գրություն, որևէ մեկը չկոչվի առաջնորդական պաշտոնին»⁸³:

Հաջորդիվ ներկայացված է 1875 թ. մայիսի 30-ին Ներսես պատրիարքի տպագիր կոնդակն՝ ուղղված մայրաքաղաքի հոգևորականներին և հայ բնակչությանը: Նկատի ունենալով, որ Կ. Պոլսում հարսանեկան հանգեսները կորցրել են իրենց երբեմնի պարզությունն ու նշանակությունը, հիշատակվում են կրոնական և քաղաքական ժողովների կողմից մշակված մի շարք կանոններ, որոնց պետք է հետևել վերոհիշյալ արարողությունների ընթացքում⁸⁴: Կոնդակի վերին կենտրոնում գրողմված է «Ք(ՐԻՍՏՈ)ՍԻ, Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍ. (ԿՈՊՈՍ)

⁷⁹ Թագրիր (թրփ.՝ tahrir, tahrirat)՝ գրվածք, պաշտոնաթուղթ, պաշտոնաթերթիկ, տե՛ս Կ. Կոնտակյան, նշվ. աշխ., էջ 304:

⁸⁰ Ա. Ալպոյաճեան, նույն տեղում, էջ 93:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 94:

⁸² Ա. Պերպեթյան, նշվ. աշխ., էջ 221-227:

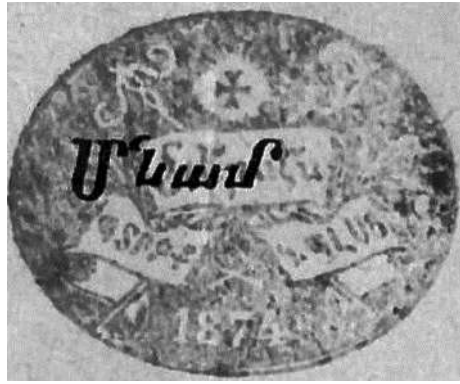
⁸³ Հ. Ճ. Սիրունի, նշվ. աշխ.:

⁸⁴ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 262, վավ. 64 բ.:

թիվս մի շարք պարտավորությունների և առանձնաշնորհումների, հիշատակվում է նյութին առնչվող հետևյալ ուշագրավ վկայությունը. «Եւ եթէ Առաջնորդներէն մէկուն փոփոխութիւնը հարկ ըլլայ, եւ յիշեալ Պատրիարքին (եւ Ազգային ժողովին կնքովը վաւերացեալ Թագրիր⁷⁹ մատուցուի), առաջնորդական պայմանները պարունակող իմ Բարձր Հրովարտակս տրուի եւ ուրիշի խնդրանօք առաջնորդութիւն չտրուի»⁸⁰, ընդգծված բառերը, որոնք նախորդ բերաթիներում բացակայում են, փաստում են Ազգային ժողովների և պատրիարքական իշխանության փո-

Նկ. 32.
Կնիքի չափ՝ 4×4 սմ

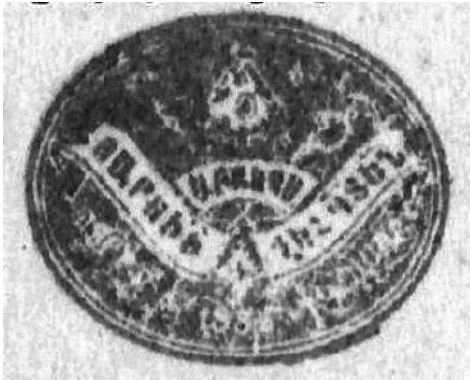
Նկ. 33.
Կնիքի չափ՝ 2.2×1.9 սմ

ՊԱՏՐԻԱՐԺ. Կ. ՊՕԼՍՈՅ 1874» մակագրությամբ կնիք (տե՛ս նկ. 31): Պատկերագրությունն արտահայտում է մի ձեռքում խաչափայտն ու խաչաբարձ երկրագունդը պահած, մյուս ձեռքն օրհնության դիրքով պարզած Քրիստոսին:

Հետաքրքրական է նաև 1879 թ. նոյեմբերի 12-ի Ներսես արքեպիսկոպոսի կոնդակն՝ ուղղված Օսմանյան կայսրության հայաբնակ գավառների և Հայաստանի հոգևորականներին: Այստեղ հիշատակվում են բազմաթիվ կանոններ, որոնցով պետք է առաջնորդվեն հոգևորականներն իրենց պարտականությունները կատարելիս⁸⁵: Կոնդակը հաստատված է կրկնակի կնիքով. մեծը, որ դրված է կոնդակներին հատուկ ձևաչափով, հետևյալ արձանագրությամբ է. «Ք(ՐԻՍՏՈ)ՍԻ. Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍ. (ԿՈՊՈՍ) ՊԱՏՐԻԱՐԺ. Կ. ՊՕԼՍՈՅ 1874» (տե՛ս նկ. 32): Հետաքրքիր նորարարություններով է ներկայացված կնիքի պատկերագրությունը: Ինչպես ենթադրվում է, Օդիգիտրիա պատկերատիպից առաջացել են Աստվածամոր և մանուկ Հիսուսի պատկերման այլ տարբերակներ ևս, որոնցից հիշյալ դրոշմվածքում արտահայտվել է խանդավառանքը: Հորինվածքը ներկայացնում է շողարձակ լուսապսակով Տիրամոր գոգին թեքությամբ նստած մանուկ Հիսուսին՝ օրհնություն տվող աջը մոր կրծքի վրա վեր բարձրացրած: Հաջորդող օրինակներում միևնույն պատկերագրական տիպը, պահպանելով ֆիգուրների կառուցվածքային դասավորությունը, այդուհանդերձ փոփոխվում է առանձին մանրամասներում: Երկրորդ կնիքը դրված է կոնդակի ավարտին: Այն անվանական փոքր օրինակ է՝ «Ներսէս /Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱ)ՐԺ /Կ. Պ-(Ո)ԼՍ(Ո)Յ /1874» արձանագրությամբ և այն ամբողջացնող արքեպիսկոպոսական գավազանների խորհրդապատկերով (տե՛ս նկ. 33):

⁸⁵ Նույն տեղում, վավ. 72:

1885 թ. հունվարի 25-ին էրզրումի նախկին առաջնորդ, այդ ժամանակ Ս. Երուսաղեմի պատրիարք Հարություն Վեհապետյանը (1885-1888) երեսփոխանների քվեարկությամբ ընտրվում և նույն թվականի ապրիլի 17-ին⁸⁶ սահմանադրական ուխտը կատարելով, հաստատվում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի պաշտոնում: Ուշագրավ է 1885 թ. մայիսի 7-ի Հարություն Վեհապետյանի օրհնության անդրանիկ տպագրի կոնդակն՝ ուղղված Օսմանյան կայսրության վիճակավորներին, Ազգային ժողովի անդամներին, հոգևորականներին, ժողովրդին՝ իր պատրիարք նշանակվելու, նրանց կողմից իրեն ցույց տված օժանդակության մասին⁸⁷: Փաստաթղթի վերին կենտրոնում առկա է պատրիարքական կնքադրոշմ՝ «Յ(Ի)Ս(ՈՒՍ)Ի Ք(ՐԻ)Ս(ՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ՅԱՐՈՒ(ԹԻ)Ի(Ն) ԱՐՔԵՊ(ԻՍԿՈՊՈ)Ս ՎԵՀԱՊԵՏԵԱՆ. Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱ)ՐՔ Կ. ՊՕԼՈՍՅ 1885» արձանագրության (տե՛ս նկ. 34): Կնիքի կենտրոնական դաշտը զբաղեցնող պատկերագրությունը ներկայացնում է խաչակիր գունդը ձեռքում պահած Հիսուսին:

նկ. 35.

Կնիքի չափ՝ 2.2×1.9 սմ

չէ, երբ արքեպիսկոպոսները պաշտոնաթղթերում օգտագործում են մեծ և փոքր կնիքներ: Կարելի է ասել՝ երևույթը կանոնական է դառնում այս շրջանի պատրիարքական կոնդակների ձևաչափում:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական աթոռում 1888 թ. սեպտեմբերի 29-ին կայացած

Այստեղ ևս կոնդակի ավարտին տեսնում ենք երկրորդ դրոշմվածք՝ «ԱՐՔԵՊ(ԻՍԿՈՊՈ)Ս ՅԱՐՈՒ(ԹԻ)Ի(Ն) ՎԵՀ(Ա)Պ(Ե)ՏԵ(Ա)Ն /1886» արձանագրության (տե՛ս նկ. 35): Արձանագրության ընթերցումն ամբողջական չէ, ստորին հատվածում նկատելի են որոշ անընթեռնելի հատվածներ: Ինչպես նկատում ենք, սա եզակի օրինակ

նկ. 34.

Կնիքի չափ՝ 3.5×3.5 սմ

⁸⁶ Ա. Ապոյանեան, նշվ. աշխ., էջ 449:

⁸⁷ ՄՄ, ԿԴ, քղբ. 236 ա, վավ. 3:

Խորեն Աշրգյանի (1888-1894) ընտրությունը պետական վավերացում է ստանում հոկտեմբերի 10-ին⁸⁸: Պաշտոնավարման առաջին օրերից պատրիարքի ուշադրության կենտրոնում են հայտնվում արտասահմանյան երկրներում ձեռնարկված նոր հրատարակությունները, որոնք փորձում էին Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների մեջ լարվածություն առաջացնելով, հարկադրել տերությունը գործադրել խոստացված բարեփոխումները: Այսպիսի բովանդակության է 1892 թ. հոկտեմբերի 16-ի Խորեն Աշրգյանի տպագիր կոնդակն՝ ուղղված կայսրության հայաբնակ վայրերի հոգևորականներին և ժողովրդին⁸⁹: Խոսելով որոշ անձնավորությունների կողմից Մարսելում, Ամերիկայում, «Աթինայում» (Աթենքում) և այլուր հրատարակվող թերթերի մասին՝ հորդորում է զգույշ մնալ այդ պարբերականներում արձարծվող գաղափարներից: Կոնդակը հաստատված է կրկնակի կնիքով: Վերևում տեղ գտած մեծը, որն ըստ ձևի նույնական է պատրիարքական նախորդ կնիքներին, կրում է «Ք(ՐԻՍՏՈ)ՍԻ Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊ(ԻՍԿՈՊՈ)Ս Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱ)ՐՔ Կ. ՊՕԼՍՈՅ 1888» արձանագրությունն ու ներկայացնում խանդավառանք պատկերատիպը (տե՛ս նկ. 36): Չվաճա երկրորդը, որ առավելապես նամակների, փոքր կոնդակների կամ մասնավոր գրությունների վավերացման համար էր⁹⁰, հետևյալ արձանագրությամբ է. «Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱ)ՐՔ/Կ. Պ(Ո)ԼՍ(Ո)Յ/ԽՈՐԷՆ ԱՐՔ ԵՊ(ԻՍԿՈՊՈ)Ս./1888» (տե՛ս նկ. 37):

Նյութի եզրափակիչ հատվածում անդրադարձել ենք Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի (1896-1908) շուրջ տասներկու

Նկ. 36.
Կնիքի չափ՝ 3.8×3.8 սմ

Նկ. 37.
Կնիքի չափ՝ 2×1.9 սմ

⁸⁸ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 4616:

⁸⁹ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 262, վավ. 79:

⁹⁰ Բարգլէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 1374:

տարվա պատրիարքության շրջանում գործածած երկու կնիքներին՝ չբացառելով, իհարկե, այլ նմուշների հնարավոր գոյությունը: Անդրադառնալով պատրիարքարանի առանձին դիվանների գործունեությանն ու դրանց վերագրվող պարտականություններին՝ պատրիարքը միաժամանակ ներկայացնում է թղթագրության կազմակերպման իր մասը՝ նշելով. «Ամէն հասնող թուղթ իմ ձեռքէս անցնելով կը մակագրուէր, եւ արձանագրութեան դիւանի մէջ կը նշանակուէր, եւ ետեւն ալ կնքուելու ձեւով պատրաստուած տարազը կօխեւելով կը լեցուէր, եւ նշանակեալ տեղը կը յղուէր»⁹¹: Այսպիսով, մեզ հայտնի առաջին կնիքը վաղերացրել է պատրիարքի՝ 1899 թ. օգոստոսի 26-ին Փառեն վարդապետ Մելքոն-

Նկ. 38.
Կնիքի չափ՝ 3.7×3.7 սմ:

յանին ուղղված կոնդակը: Հիշյալ վաղերաթղթով վերջինիս տեղապահական պաշտոնը ստանձնելու առթիվ իրավունք էր տրվում կրելու ծաղկյա և մանուշակագույն փիլոն⁹²: Փաստաթղթի վերին կենտրոնում հաստատված կնիքի բանաձևը հիշատակում է. «ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՌՅԼԸ (1889)» (տե՛ս նկ. 38): Հետաքրքրական է, որ այս դեպքում պատրիարքական աթոռը զբաղեցնող Մաղաքիա Օրմանյանը պաշտոնաթուղթը հաստատելիս օգտագործել է տաստարվա վաղեմության արքեպիսկոպոսական կնիք: Պատրիարքի այս դրոշմում նկատելիորեն այլ են պատ-

կերագրական տարրերը. իշխանության ատրիբուտների և եկեղեցական հանդերձանքի մեկտեղմամբ վերևից պատկերված է խուչրն արտախուրականերով, վակասը, շուրջառը, փորուրարը, ուրարը, ապա նաև եպիսկոպոսական զույգ գավազանները: Նկատի ունենալով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի նշանակալից դերը ազգային կյանքի համակարգման գործում՝ պետք է նկատել, որ հայ բարձրաստիճան հոգևորականների կնիքներում ծիսական առարկաների ներառումը զգալական արտահայտչականությամբ մարմնավորում էր տերունական

⁹¹ Մաղափա աբեղա. Օրմանեան, *Խոհրք եւ Խօսք*: Իր կեանքին վերջին շրջանին մէջ, Նոստաղէմ, 1929, էջ 181:

⁹² ՄՄ, Այլևայլ հեղինակների ֆոնդ, թղթ. 240/5, վավ. 32:

խորհուրդները, նաև դյուրին ճանապարհով ժողովրդին փոխանցում հայ եկեղեցու վարդապետությունը:

Եվ վերջապես առանձնացրել ենք Մաղաթիա արք. Օրմանյանի 1899 թ. նոյեմբերի 1-ի օրհնության ինքնագիր կոնդակն՝ ուղղված վիրաբույժ Միքայել Էֆենդի Գզըլքեշիշյանին, որով նրան շնորհակալություն է հայտնում Ս. Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցում կատարած անձնվեր ծառայության համար⁹³: Փաստաթղթի ճակատային մասում աչքի է զարնում «Ք(ՐԻՍՏՈ)ՍԻ Ծ(Ա)Թ(Ա)Յ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ԵՊԻՍ.(ԿՈՊՈՍ) ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՕԼՍՈՅ 1896» արձանագիր դրոշմը⁹⁴, որի

Նկ. 39.
Կնիքի չափ՝ 4×4 սմ

կենտրոնը զարդարում է Խանդաղատանք պատկերատիպը՝ Աստվածամոր խոնարհած գլխի թեքությամբ, Սբ. Կույսի և Մանկան՝ իրար մոտեցված գլուխներով, դեմքի գործվալից արտահայտությամբ (տե՛ս նկ. 39):

Այսպիսով, Կ. Պոլսի XIX դարի հայոց պատրիարքների կնիքների ուսումնասիրությամբ հնարավորություն է ստեղծվում պատկերացում կազմել այն կրոնական, քաղաքական և մշակութային միջավայրի մասին, որտեղ ստեղծվել և կիրառվել են դրանք:

Ինչպես վկայում են ներկայացված աղբյուրագիտական և կնքագիտական այդ հուշարձանները, հայ բարձրաստիճան հոգևորականների կնիքներն օգտագործվել են կրոնական և աշխարհիկ ընդգրկուն համատեքստով՝ վավերացնելով եկեղեցական, կառավարական, իրավական և քաղաքացիական բնույթի բազմաթիվ փաստաթղթեր:

Կնիքների արձանագրություններն արժեքորվում են ըստ նրանց ունակության՝ համոզելու այլոց հավատալ կնքված հաղորդագրությանը, և կնիքն ընդունել որպես կնքատիրոջ ներկայացուցչություն: Իսկ այդ ներկայացուցչությունը ձևավորվում էր ինչպես արձանագրությունների, այնպես էլ տեսողական միջոցի ստեղծմամբ՝ ընդգծելով հավաքական ինքնությունը հավատարմորեն վերարտադրելու իրողությունը:

⁹³ ՄՄ, ԿԳ, քղթ. 262, վավ. 86:

⁹⁴ Նույն կնիքը դրոշմը տե՛ս նաև ԳԱԹ, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին IV, 73-74, № 243-286 ձեռագիր կոնդակներում:

SIRANUSH FAHRADYAN

**REMARKS ON SEALS OF ARMENIAN PATRIARCHS
OF THE XIX CENTURY CONSTANTINOPLE**

Keywords: Official and other patriarchal seals, the Armenian patriarchate of Constantinople, the Patriarchal chancellery, the National constitution, Virgin "Hodegetria" and "Affection", deciphering of inscriptions.

The article describes the seals confirming the documentary heritage of the 19th century Armenian patriarchs of Constantinople, in particular, the scope of competence of high-ranking clergy and the functions of seals, the various manifestations of their use in legal and canonical issues, as well as the inscriptions and peculiarities of art expressed in them.

The seals of the Armenian clergy were used for dual purposes. Depending on certain circumstances, they performed an official or a private function. In particular, the large, round seal of the newly elected patriarch was used as an expression of the official approval of the Armenian patriarchate of Constantinople, simultaneously confirming the signature or any kind of letter of the patriarch.

For the symbolic scenes expressed in official seals, the preference was given to the image of Virgin "Hodegetria" and "Affection". In the case of other seals, samples are depicted with the image of Jesus Christ or only with inscriptions.

СИРАНУШ ФАГРАДЯН

**ЗАМЕЧАНИЯ О ПЕЧАТЯХ XIX ВЕКА АРМЯНСКИХ ПАТРИАРХОВ
КОНСТАНТИНОПОЛЯ**

Ключевые слова: Официальные и другие патриаршие печати, Армянский патриархат Константинополя, патриаршая канцелярия, Национальная конституция, Богоматерь "Одигитрия", "Умиление", расшифровка надписей.

В статье описываются печати, скрепляющие документальное наследие армянских патриархов Константинополя XIX века. В частности, рассматри-

ваются объем полномочий высокопоставленных священнослужителей и функции печатей, различные юридически и канонически обусловленные различия в их применении, а также особенности графического искусства надписей.

Печати армянского духовенства использовались для двоякой цели. В зависимости от обстоятельств они выполняли официальную или частную функцию. К примеру, большая круглая печать новоизбранного патриарха использовалась в качестве выражения официального одобрения со стороны Армянского патриархата Константинополя, а также подтверждала подпись патриарха в письме того или иного характера.

В иконографии официальных печатей предпочтение отдавалось изображениям Богородицы “Одигитрии” и “Умиление”. Имеются также образцы печатей с изображением Иисуса Христа, или только с надписями.